

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Muqimiy
nomidagi Qo'qon Davlat Pedagogika Instituti Magistratura bo'limi.

“Himoya tavsiya etilsin”

_____Phd

O.O.Bozorov

“ _____ ” _____ 2020 yil

Magistratura bo'limi

5A110601- Ijimoiy –gumanitar Fanlarni o'qitish metodikasi (tarix) yo'nalishi II
bosqich magistranti Raximov Umarjon Sobirjon o'g'lining «Farg'ona vodiysi
aholisi ijtimoiy hayotida ziyoratgohlarning o'rni » mavzusida yozilgan
magistrlik

Dissertatsiyasi

Ilmiy rahbar:

_____Phd G.Raximova

«Himoyaga tavsiya etilsin »

Tarix o'qitish metodikasi kafedrası mudiri:

_____ T.f.n Q. Akbarov

_____ 2020- yil

Qo'qon -2020

Muqumiy nomidagi Qo'qon Davlat Pedagogika Instituti Tarix fakulteti Tarix o'qitish metodikasi kafedrası yig'ilishi bayonnomasidan

Ko'chirma

Qo'on shahri

2020- yil __ may

Qatnashdilar: Kafedra mudiri – Q. Akbarov, I. Yo'ldashev, R. Xolmatov, G. Raximova, T. Nuriddinov, T. Madaminov, Sh. Qambarova Z. Esonov, M. Temirova, B. Qodirov va boshqalar.

Kun tartibidagi masala:

1. 2019-2020 o'quv yilida magistratura bo'limining 5A110601- Ijtimoiy – gumanitar Fanlari o'qitish metodikasi (tarix) yo'nalishi bitiruvchi bosqich magistrantlarining magistrlik dissertatsiya ishlarini himoyaga tavsiya etish to'g'risida.

Tinglandi; Kafedra mudiri so'zga chiqib, magistratura ta'lim yo'nalishi bitiruvchi bosqich barcha magistrantlarining magistrlik dissertatsiya ishlari O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2009- yil 22- maydagi 160- sonli « O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining yakuniy davlat attestatsiyasi to'g'risida» gi Nizom hamda amaldagi meyoriy-huquqiy hujjatlar talablariga muvofiq tarzda bajarilganligini ta'kidlab o'tdi. Kafedra yig'ilishi MD holatini o'rganib chiqqan holda quyidagicha qaror qabul qildi.

Qaror qildi:

1. Tarix fakulteti Tarix o'qitish metodikasi kafedrası tamonidan Magistratura bo'limi 5A110601- Ijtimoiy-gumanitar Fanlari o'qitish metodikasi(tarix) yo'nalishi II- bosqich magistranti Raximov Umarjon Sobirjon o'g'lining

«Farg’ona vodiysi aholisi ijtimoiy hayotida ziyoratgohlarning o’rni» mavzusida yozilgan magistrlik dissertatsiya ishi tugallangan deb hisoblansin.

2. Mazkur magistrlik dissrtatsiya DAK himoyasiga tavsiya etilsin.

Yig’ilish raisi:

Q. Akbarov

Kotib:

G. Yusupova

Tasdiqlayman

_____ bo'lim boshlig'i

_____ 2020- yil

_____ bo'limi

_____ mutaxassisligi

_____ magistrant _____

_____ tomonidan bajariladigan

MAGISTRLIK DISSERTATSIYASI BO'YICHA TOPSHIRIQ VARAQASI

Ishning mavzusi _____

_____ institut rektorining 2018 yil _____ dagi № _____ - sonli

buyrug'i bilan tasdiqlangan.

Ishni topshirish muddati: _____

Mavzu bo'yicha dastlabki ma'lumotlar beruvchi adabiyotlar:

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____
6. _____

v.x.k

Ishning maqsadi va kutilayotgan natijalar:

Ishni bajarish rejası:

№	Vazifalarning mazmuni	Bajarish Muddati	Kafedrada ijrosi muhokama qilingan aniq sana va ilmiy rahbar imzosi	
			Sana	Ilmiy rahbar imzosi
1				
2				
3				
4				
5				
6				
7				
8				
9				

Magistrlik dissertatsiya rahbar : _____

Kafedra mudiri: _____

Topshiriqni oldim: _____ yil

Topshiriqni MD bilan birga

YaDA komissiyasiga topshirdim: _____ 2020 yil

Qo'qon Davlat Pedagogika Instituti magistratura bo'limi 5A110601- Ijtimoiy – gumanitar Fanlarni o'qitish metodikasi (tarix) yo'nalishi magistranti Raximov Umarjon Sobirjon o'g'lining «Farg'ona vodiysi aholisi ijtimoiy hayotida ziyoratgohlarning o'rni» mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasiga ichki

Taqriz

Bugungi kunda tarix Fani oldiga qo'yilayotgan talablardan kelib chiqqan holda o'zbek xalqi ijtimoiy hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan sohalar qatori ziyorat ob'ekti hisoblangan ziyoratgohlar, muqaddas qadamjolar, ziyorat maskanlari xolis o'rganish dolzarb tadqiqot mavzusi hisoblanadi. Ziyoratgohlarning tarixi, tasniflash, o'zbekiston Respublikasi hukumatining ziyoratgohlarga bo'lgan e'tibori, qayta tiklash va obodonlashtirish yuzasidan amalga oshirilgan chora-tadbirlari natijasida yuz bergan ijobiy o'zgarishlarni, ziyorat turizmi hamda ziyorat madaniyatini o'ziga xos xususiyatlarini atroflicha ilmiy jihatdan yoritish tadqiqotning asosiy maqsadini tashkil etadi.

Magistrant ilmiy ishini O'zbekiston ziyoratgohlarning rivojlanish tarixini mustaqillik yillarida Farg'ona vodiysi misolida tahlil qilishni tadqiqot ob'ekti sifatida belgilab olgan.

Magistrlik misolida tahlil qilishni tadqiqot ob'ekti sifatida belgilab olgan. Magistrlik dissertatsiyasi kirish, asosiy qism, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati va ilovalaridan iborat.

Tadqiqotning kirish qismida mavzuning dolzarbligi asoslanilgan, ishning o'rganilish darajasi chuqur tahlil qilinib, manbalar va adabiyotlar qiyosiy o'rganilgan. Shu asosda ilmiy ishda Farg'ona vodiysi ziyoratgohlarining tarixiy taraqqiyot asoslari, qonuniyatlariga doir turli g'oya, fikr –mulohazalarni o'rganishda ilmiy- tanqidiy asosda yondashilgan. Ilmiy tadqiqot ishining aniq Yangiligi ko'rsatib berilgan.

Mavzu yoritilishidagi asosiy qism o'z tarkibiga uch bob, olti rejani oladi. Ilmiy ishning birinchi bobi «Farg'ona vodiysi ziyoratgohlari tarixidan» deb nomlanib, uning birinchi rejasida ziyoratgohlar va ularga doir asosiy

kategoriyalar tahliliga o'rin berilgan. Ishning birinchi bob ikkinchi rejasida O'zbekistonda ziyoratgohlar shakllanishi va omillarning Farg'ona vodiysi misolida tahlili keltirilgan.

Magistrlik dissertatsiyasining ikkinchi bobi «Farg'ona vodiysi ziyoratgohlari tasnifi va tasnifi» deya nomlanib, uning birinchi rejasida vodiylar ziyoratgohlarining tasniflanishi va uning asoslari, turli tasniflarning afzalliklari hamda kamchiliklari, tasniflanishning amaliy ahamiyati yoritilgan.

Ikkinchi bobning ikkinchi rejasida Farg'ona vodiysida islom olamida ma'lum Hazrat Ali va uning avlodlari nomi bilan bog'liq bo'lgan ziyoratgohlar to'g'risida tahliliy ma'lumotlar batafsil yoritilgan.

«Istiqlol yillarida ziyoratgohlarga bo'lgan munosabat» deya nomlangan dissertatsiya ishining uchinchi bobi o'z ichiga ikkita rejani kiritib, dastlabki rejada mustaqillik yillari hamda vatan taraqqiyotining Yangi bosqichida ziyoratgohlarning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy ahvoli, obodonlashtirish chora-tadbirlari, tashkiliy-huquqiy asoslari, sohadagi ishlar ko'lami, yaratib berilayotgan shart-sharoitlar atroflicha yoritilgan.

Bevosita bugungi globallashtirish va integratsiyalashuv jarayonida milliy o'ziga xoslikni saqlab qolish hamda azaliy an'ana, urf-odatlarining tarkibiy qismi hisoblangan ziyorat madaniyatini shakllantirish muammolari, uning o'ziga xos xususiyatlari, ziyorat odob-axloqi masalalarini yoritishga bag'ishlangan. Rejalar bir-birini uzviy ravishda to'ldirilgan hamda sof ilmiylikka asoslangan deb hisoblanadi. Dissertatsiyaning xulosa qismida ilmiy ishning rejalarini mantiqiy bog'liqlik darajasini belgilab bergan holda magistrant tomonidan ilmiy-nazariy jihatdan asoslanilgan tarzda umumiy xulosa to'liq yoritilgan. Magistrlik dissertatsiya ishida ayrim juz'iy kamchiliklar uchraydi, biroq u ishning sifatiga ta'sir qilmaydi. U. Raximovning «Farg'ona vodiysi aholisi ijtimoiy hayotida ziyoratgohlarning o'rni» mavzusida yozgan magistrlik dissertatsiyasini DAK oldida himoya etishga tavsiya etaman.

Taqrizchi:

Qo'qon Davlat Pedagogika Instituti magistratura bo'limi magistranti Raximov Umarjon Sobirjon o'g'lining 5A110601- Ijtimoiy –gumanitar Fanlarni o'qitish metodikasi (tarix) mutaxassislig bo'yicha magistr akademik darajasini olish uchun «Farg'ona vodiysi aholisi ijtimoiy hayotida ziyoratgohlarning o'rne» mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasiga tashqi

Taqriz

Magistrant Raximov Umarjon Sobirjon o'g'lining «Farg'ona vodiysi aholisi ijtimoiy hayotida ziyoratgohlarning o'rne» mavzusidagi magistrlik ilmiy ishida asrlar mobaynida o'zining ziddiyatli va murakkab yo'lini bosib o'tganlig, turfa xil g'oyaviy-siyosiy kurash maydoniga tortilib, asossiz hujumlar, taqiqlanishlar, tazyiqlarga uchraganligiga qaramay, ba'zi yo'qotishlar bilan bo'lsa ham o'zining azaliy mohiyati hamda ahamiyatini saqlab qola olgan, tom ma'noda o'zbek xalqi mentaliteti, uning ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynagan, e'tiqod, ijtimoiy qarashlar, ma'naviy odob –axloqni yuksaltirishda o'ziga xos omil hisoblangan ziyoratgohlar, ziyorat maskanlari hamda muqaddas qadamjolar, umuman olganda, ziyorat ob'ektlari va u bilan bog'liq tarixiy, ijtimoiy jarayonlari atroflicha, o'rganish o'z ifodasini topgan.

XXI asr xalqaro jamoatchilik tomonidan hamkorlik va o'zaro integratsiyalashuv asri sifatida ham baholanmoqda. O'zbekiston Respublikasi jahon hamjamiyatiga a'zo mamlakatlar bilan faol iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy aloqalar olib bormoqda. O'zbek zamini qadimdan turli ijtimoiy, madaniy qatlamlar uchrashib bir-birini boyitgan, azaldan turli din va e'tiqod vakillari, zardushtiylik, buddaviylik, islom dini namoyondalari yashagan hudud sifatida e'tirof etiladi. Mazkur holat ayniqsa, jahon sivilizatsiyasi tarixida munosib o'rin egallagan Farg'ona vodiysida o'zining chuqur tarixiy ildizlariga egaligi bilan ajralib turadiki, ayni paytgacha saqlanib qolgan zardushtiylik, buddaviylik, islom dini bilan bog'liq, ziyoratgohlar, muqaddas qadamjolar bunu yaqqol isbotlaydi. Ushbu jarayonda magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan

dissertatsiya mavzusi ko'lami, ilmiy-nazariy asoslanilganligi jihatidan dolzarb mavzulardan biri ekanligini ta'kidlash joiz.

Magistrlik dissertatsiyasi kirish, uchta bobni o'z ichiga olgan asosiy qism, xulosa foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati, hamda ilovalardan iborat. Magistrlik dissertatsiyasining kirish qismida mavzining dolzarbligi, muammoning o'rganilganligi darajasi, tadqiqotning maqsadi va vazifalari, ob'ekti, predmeti, ishning nazariy va uslubiy asoslari, amaliy ahamiyati va ilmiy Yangiligi keltirilgan bo'lib, maqsadga muvofiq yoritilgan.

Magistrlik ilmiy ishining asosiy ilmiy Yangiligi ziyorat ob'ektlari rivojlanish tarixining Farg'ona vodiyi misolida, ilmiy-tarixiy manba va adabiyotlar asosida o'rganilganligi bilan belgilanadi. Mustaqillik yillarida ziyoratgohlar va ziyorat sohasini qayta tiklash, O'zbekiston taraqqiyotining Yangi bosqichida esa uni taraqqiyot ettirish borasida Respublika hukumati tomonidan amalga oshirilgan chora-tadbirlari, o'rganilib, tegishli xulosalar qilingan.

Tadqiqot natijalarining nazariy va amliy ahamiyati: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH. M. Mirziyoyevning murojaatnomalari, asarlari, ularda ilgari surilgan g'oya va fikrlari nazariy-metodologik asos qilib olingan. Ularda beilgan nazariy tavsiyalar, shuningdek, «2017-2021 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasi to'g'risida» gi PF 49-47 sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni, «Muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar, masjidlar va qabristonlarni obodonlashtirish ishlarini samarali tashkil etish to'g'risida» gi 120-sonli O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori hamda boshqa normativ- huquqiy hujjatlarda belgilangan dastur va vazifalardan kelib chiqqan hamda qo'yilgan muammolarni tadqiq etishda tarixiylik, xronologik izchillilik, ob'ektivlik tamoyillari tadqiqotning nazariy-uslubiy asosi sifatida magistrant tomonidan tanlab olingan. Ishning ahamiyati sifatida soha mutaxassislari, ziyorat turizmi va madaniyati bo'yicha mutasaddilar, mahalliy o'lkashunoslar,

ziyolilar, o'lka tarixi bilan qiziquvchilar foydalanishlari maqsadga muvofiqligini eslatib o'tish joiz.

Magistrlik dissertatsiyasida uchragan ayrim juz'iy kamchiliklar uning amaldagi nizom talablari asosida bajarilganligiga ta'sir qilmaydi, deb hisoblayman.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, U. Raximovning 5A110601-Ijtimoiy-gumanitar Fanlari o'qitish metodikasi (tarix) mutaxassisligi bo'yicha magistr akademik dajasini olish uchun «Farg'ona vodiysi aholisi ijtimoiy hayotida ziyoratgohlarning o'rni » mavzusida yozgan magistrlik dissertatsiyasini DAK aldida himoya etishga tavsiya etaman.

Taqrizchi:

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Muqimiy nomidagi Qo'qon Davlat Pedagogika Instituti Magistratura bo'limi 5A110601-Ijimoiy –gumanitar Fanlarni o'qitish metodikasi (tarix) magistratura mutaxassisligi bitiruvchisi Raximov Umarjon Sobirjon o'g'lining «Farg'ona vodiysi aholisi ijtimoiy hayotida ziyoratgohlarning o'rni » mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasiga

ILMIY RAHBAR XULOSASI

Bitiruvchisi Raximov Umarjon Sobirjon o'g'li tomonidan bajarilgan «Farg'ona vodiysi aholisi ijtimoiy hayotida ziyoratgohlarning o'rni » mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasiga Oliy ta'lim muassasalari magistratura mutaxassisliklarining magistrlik dissertatsiyasi to'g'risidagi amaldagi nizom talablari asosida yozilgan va mavzu to'liq yoritib berilgan.

Ishning kirish qismida mavzu muammosining o'ziga xos dolzarblik jihatlari ishonchli dalillar bilan asoslangan, muammoning o'rganilganlik darajasi, Farg'ona vodiysi ziyoratgohlari, tarixi, aholi ijtimoiy hayotida tutgan o'rni va bugungi kundagi holati ilmiy jihatdan talqin etilgan.

Ilmiy ishning birinchi bobi «Farg'ona vodiysi ziyoratgohlari tarixidan » deb nomlanib, unda ziyoratgohlar tarixi, ziyorat ob'ektlari bilan bog'liq tushunchalar izohi, ziyorat maskanlarining shakllanish omillari masalalari atroflicha yoritilgan.

Ikkinchi bob «Farg'ona vodiysi ziyoratgohlari tasnifi va tavsifi » masalalari tahliliga qaratilgan bo'lib, unda vodiylar ziyoratgohlari, tasniflash muammoari, tasniflash turlari va ularning afzalliklari, kamchiliklari, shu bilan bir qatorda tasniflash amaliy foydali tomonlari ko'rsatib berilib, Vodiya Hazrat Ali, avlodlari bilan bog'liq, ziyoratgohlar, din ulamolari va tasavvuf tariqati vakillari shaxsi bilan bog'liq o'lgan ziyorat maskanlari, ularning o'ziga xos xususiyatlari, mahalliy aholi orasida tutgan ijtimoiy ahamiyati yoritilgan.

Uchinchi bob «Istiqlol yillarida ziyoratgohlarga bo'lgan munosabat» deya nomlanib, unga ziyoratgohlarning ahvoli va obodonlashtirishga doir tegishli normativ – huquqiy hujjatlarning ishlab chiqilishi, sohada olib borilgan

ishlar ko'lam, istiqboldagi imkoniyatlar va ulardan ziyorat turizmini maqsadlarida oqilona foydalanish, ziyorat odob- axloq me'yorlari tizimini ishlab chiqishning ijtimoiy zaruriyati, ziyorat madaniyatini shakllantirishning dolzarbligiga alohida e'tibor qaratilgan. Yuqoridagilar asosida ilmiy xulosalar chiqarilgan va kerakli ilmiy tavsiyalar ishlab chiqarilgan. Mavzu materiali asosida maqolalar chop qilingan.

Magistrlik dissertatsiyasi ishi ba'zi juz'iy kamchiliklardan holi emas, biroq bu ishning sifati va mazmuniga ta'sir qilmaydi. Dissertatsiya ishi mustaqil izlanish va tugallangan tadqiqot ishi sifatida e'tiborga molik xisoblanadi. Magistrant U. Raximov tomonidan tayyorlangan "Farg'ona vodiysi aholisi ijtimoiy-hayotida ziyoratgohlarning o'rni" mavzusidagi dissertatsiya ishi magistrlik dissertatsiyalarini bajarishga qo'yilgan mavjud talablarga javob beradi, deb hisoblayman.

Magistrlik dissertatsiya ishini himoyaga tavsiya etishni lozim deb topaman hamda dissertatsiyani yuqori savsiyada tayyorlanganligini tasdiqlayman.

Ilmiy rahbar:

Phd . G. Raximova

Annotatsiya

Mazkur dissertatsiya Tarix Fanining dolzarb mavzusi “Farg’ona vodiysi aholisi ijtimoiy-hayotida ziyoratgohlarning o’rni” ni yoritishga bag’ishlangan. Dissertatsiyani tayyorlashda mavzuning tadqiqot metodologiyasiga alohida e’tibor berilgan. Dissertatsiyani yozishda mavzuga oid eng Yangi adabiyotlardan tanqidiy va tahliliy asosda foydalanilgan. Milliy o’zlikni anglash hamda boy asriy qadriyatlarning tiklanishi jarayonida Farg’ona vodiysidagi ziyoratgohlarni ilmiy jihatdan puxta va har tomonlama chuqur o’rganish kata ahamiyatga molikdir.

Аннотация

Данная диссертация посвящена актуальной проблема «Место святыни в социальной жизни населения ферганской долины» Три в выполнении данной работы было уделено особое внимание к методологии изучения диссертация в пускник критически отнёсся и аналитически использовал научные издания и источники по данной проблематика.

Annotation

In this dissertation is devoted to studying heated theme “The role of sacred places in Social life of population in Fergana valley” On preparing graduated work them of research methodology. The based on critical and analyzing the newest literature using for the graduated work. It is of the utmost importance of studying seared places in Fergana valley from scientific point of view in the processes restoration of rich spiritual valves of uzbek nation.

Glossariy

№	O'zbekcha	Inglizcha	Ruscha	Mazmuni
1	Ajdod	Ancestor	Предок	Ota-bobolar
2	Agiografik asar	Agiographical work	Агиографическая работа	Avliyo shaxslar haqida asar
3	An'ana	Tradition	Традиция	Urf-odatlar
4	Davr	Period	Период	Ma'lum bir vaqt, bosqich
5	Davr ma'naviy ruhi	Spiritual spirit of the period	Духовный дух периода	Davrdagi mavjud qadriyatlar
6	E'tiqod	Faith	Вера	Ishonch tuyg'usi
7	Etnografiya	Ethnography	Этнография	Ma'lum bir xalqning turmushi, madaniyati va urf-odatlarini o'rganuvchi soha
8	Etnologiya	Ethnology	Этнология	Xalqlarning kelib chiqishi, turmushini, moddiy va ma'naviy madanyatini tadqiq etuvchi Fan
9	Ijtimoiy hayot	Social life	Социальная жизнь	Jamiyat turmush tarsi
10	Ilmiy muomalaga kiritish	Introduction to scientific discourse	Введение в научный дискурс	Ma'lumotni ilmiy iste'mol uchun kiritish
11	Ilmiy tahlil	Scientific analysis	Научный анализ	Ilmiy qiyoslash
12	Ilmiy Yangilik	Science innovation	Научный инновации	Iste'molga kiritilgan ilmiy kashfiyot
13	Legitimatsiya	Legitimation	Легитимация	Qonuniylikni asoslash
14	Mahalliy	Native	Местный	Tub joy
15	Manba	Source	Источник	Ma'lumot beruvchi asar, asos
16	Mozor	Mazar	Мазар	Qabriston

--	--	--	--	--

17	Munosabat	Attitude	Отношение	Aloqa, yondashuv, nuqtai nazar
18	Ob'ektiv sabablar	Reasonable causes	Разумные причины	Insonga bog'liq bo'lmagan sabablar
19	Qadriyat	Value	Ценность	Ma'lum qadrga ega jihatlar
20	Rivoyat	Legend	Легенда	Afsona
21	Tarixiy jarayon	Historical process	Исторический процесс	Ma'lum bir yuzaga kelgan vaziyat
22	Tarixiy voqelik	Historical reality	Историческая реальность	Yuz bergan hodisa
23	Tasavvuf	Mysticism	Мистика	So'fiylik tariqati
24	Ziyoratgoh	Sacred place	Святыня	Ziyorat etiluvchi maskan
25	Yodgorlik	Relic	Реликвия	Xotira uchun qo'yilgan predmet

Mundarija

Kirish.....	3
I bob. Farg'ona vodiysi ziyoratgohlari tarixidan	
1.1. Ziyorat maskanlariga oid tushunchalar	16
1.2. Ziyoratgohlarning yuzaga kelishi omillari.....	25
I bob bo'yicha xulosa	32
II bob Farg'ona vodiysi ziyoratgohlari tasnifi va tavsifi	
2.1. Muqaddas qadamjolar va ziyorat maskanlari tasnifi	35
2.2. Farg'ona vodiysida Hazrat Ali va avlodlari nomi bilan bog'liq	
Ziyoratgohlar.....	49
II bob bo'yicha xulosa	52
III bob. Istiqlol yillarida ziyoratgohlarga bo'lgan munosabat	
3.1. Ziyorat maskanlari obodonchiligi hamda turizm	55
3.2. Ziyorat madaniyatiga doir masalalar.....	65
III bob bo'yicha xulosa	73
Xulosa	75
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.....	78
Ilova.....	

Kirish

Mavzuning dolzarbligi

Insoniyat uzoq asrlar davomida erishgan sivilizatsiya, moddiy va ma'naviy madaniyatning bugungi darajasi tom ma'noda jahon xalqlarining omilkorligi, qobiliyati, kishilik jamiyatining turli tarixiy bosqichlardagi uzluksiz mehnat faoliyatining mahsulidir. Qadimgi rimlik mashhur mutaffakir Tatsit tarixni hodisalarning jonli izlaridan borib yozmoq lozim, degan edi. Shunday yo'ldan borilsa, tarixning betakror jarayonning mantig'i ochiladi hamda bu jarayonda asosiy omillar ob'ektiv baholanadi.¹

Kurrai zaminda yashovchi ko'plab xalqlar qatori ozbek xalqining o'ziga xos boy tarixi, milliy qadriyatlari mavjud. Milliy qadriyat deganda millat uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan xususiyatlari, ana'analari, marosimlari tushuniladi. Millatning shakllanishi qancha uzoq tarixiy jarayonda sodir bo'lgan bo'lsa, uning milliy qadriyatlari ham shuncha uzoq tarixiy jarayon davomida shakllangan.

Qadriyatlar dastlab mahalliy mazmunda, ya'ni Xorazm, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Farg'ona singari hududlarda yashovchi mahalliy aholga xos urf-odatlar, rasm-rusmlar, marosimlar tarzida shakllanadi. So'ngra ular orasidan eng yaxshilari asrlar davomida saralanib, umummilliy qadriyatlar darajasiga ko'tariladi. Turli mamlakatlarga xos eng yaxshi deb e'tirof etilgan qadriyatlar saralanib umuminsoniy qadriyatlarga aylanadi.

Darhaqiqat bugungi global miqyosidagi integratsion jarayonlar davrida nufuzli xalqaro tashkilotlar hamda jahonning yetakchi ilmiy tadqiqot muassasalari tomonidan mavjud xalqlarning o'tmishi, tarixiy tajribasi va ayniqsa ijtimoiy- madaniy qadriyatlarini o'rganish va tahlil qilish ilmiy izlanishlar mavzusi sifatida belgilanayotganligi ham bejiz emas.

O'zbek xalqiga xos bo'lgan jihatlar uning milliy qadriyatlari sifatida jahon

¹Jo'rayev. N.,Azizov Sh. Ijtimoiyot asoslari. Toshkent.: "ma'rifat-madadkor" nashriyoti.2003. 84- bet

jamoatchiligi tomonidan ham e'tirof etilgan bo'lib, ana shunday qadriyatlardan biri avlodlar xotirasiga sadoqat hisoblanadi. Hurmat –ehtimom, e'zozlash, aziz tutish to'g'risida hafaqat inson zotining tirikligida, balki u hayotidan ko'z yumganida ham saqlangan. Tirikligida odamlarga, jamiyatga, ilm-ma'rifatga, madaniyatga kata foyda yetkazgan shaxslar vafotlaridan keyin ham xalq qalbida chuqur hurmat- izzatga sazovor bo'lishgan. Ularning qabrlari aziz deb bilingan. Maqbaralar ko'tarilib, obodonlashtirilgan, bot-bot ziyorat qilish odat tusini olgan¹ binobarin, bunday joylar insonlarga ma'naviy oziqa beruvchi maskan, ya'ni ziyoratgohga aylangan. O'zbek xalqi mental tafakkuri hamda ijtimoiy hayotida muhim ahamiyatga kasb etgan ziyoratgohlarni o'rganish Vatan tarixini tadqiq etishning tarkibiy qismi hisoblanadi. Hozirgi paytda jahon ommasini ko'z o'ngida O'zbekiston faol pragmatik siyosat olib borayotgan, do'stona amaliy ruhdagi hamkorlikni rivojlantirayotgan mamlakat sifatida namoyon bo'lmoqda. Yurtimizda barcha yo'nalishlarda islohotlar joriy etilib, zamon ruhiga mos shart-sharoitlar yaratilmoqda. Ziyoratgohlar, muqaddas qadamjollarga nisbatan ham yuksak e'tibor qaratilayotganligini qayd etish o'rinlidir. Farg'ona vodiysida ham bu borada keng ko'lamli ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. O'zbekiston tarixini o'rganish, tarixiy va madaniy qadriyatlarini targ'ib qilish, joylarning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini oshirish bo'yicha aniq maqsadli chora-tadbirlarning ishlab chiqilishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risidagi² Prezident farmonining imzolanishi amalga oshiriladigan ishlarning mazmuni hamda tartibini belgilab bergan tarixiy hujjat sifatida e'tiborga molikdir. O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan qator farmon va qarorlar, jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentiningg 2018- yil 16- apreldagi «Diniy-

¹ Mahmud Sattor. O'zbek udumlari. Toshkent .: «Fan» nashriyoti. 1993 yil 81-82- betlar

².2017-2021- yillarga mo'ljallangan Ozbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'grisidagi PF 49-47-sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni // xalq so'zi gazetasi. 2017-yil 8- fevral

ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»¹, 2019- yil 5- yanvardagi PF-5611- sonli « O'zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»² gi farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018- yil 15- fevraldagi 120- sonli «Muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar, masjidlar va qabristonlarni obodonlashtirish ishlarini samarali tashkil etish to'g'risida»³ gi qarori va sohaga doir boshqa normativ- huquqiy hujjatlar qo'yilgan vazifalarni bajarishda o'ziga xos dasturi amal bo'lib xizmat qiladi.

Mavzuni o'rganilish darajasi.

Tarixshunoslik muayyan tarixiy bosqichda yaratilgan yoki ma'lum bir muammoga bagishlangan tarixiy izlanishlarni o'rganib tahlil qilar ekan, bu o'rinda shuni alohida ta'kidlash lozimki, tarixshunoslik Fanida ziyoratgohlar mavzusining yoritilishi turli jihatlariga ko'ra, o'ziga xos xarakterga egadir. Turli bosqinchilik urishlari, xususan, arablarning harbiy yurushlari, mo'g'illar bosqinchilik yurishlari, va ayniqsa so'nggi mustabid tuzum-sovet davrida ziyorat maskanlari ahvolidagi jiddiy zarar yetkazilibgina qolinmasdan, ziyoratgohlar to'grisidagi tarixiy bilimlar taraqqiyotiga ham to'sqinlik qiluvchi cheklovlar o'rnatildi, achinarli tomoni bu hol ko'pincha diniy-mafkuraviy kurash bayrog'i ostida olib borildi. Shu boisdan Abu Rayhon Beruniy kotiblarni ham, o'qish- yozishni biladigan odamlarni ham istilochilar tomonidan yo'q qilib yuborilganligi to'grisida afsus-nadomatlar bilan : «... Endi bu rivoyatlar yo'q

¹. «Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni// WWW.lex.uz

². «O'zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5611- sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidentining // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 1-2(865-866) –son, 2019 yil 14- yanvar 38- bet»

³. «Muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar, masjidlar va qabristonlarni obodonlashtirish ishlarini samarali tashkil etish to'g'risida» gi 120-sonli O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori// Qonun hujjatlari ma'umotlari milliy bazasi (WWW.lex.uz).2018- yil 17- fevral.

bo'lib ketdi. Endi islomiyatdan avval nima bo'lganini ham aniq bilib bo'lmaydi»¹ Lekin xorijiy manbalar, Geradot singari tarixchilarning asarlarida ozmi-ko'pmi Sharq xalqlarining ziyoratgohlarga munosabati haqida ba'zi qaydlar saqlanib qolgan.² Qolaversa, Farg'ona vodiysida arxeologik tadqiqotlar aniqlangan Qadimgi e'tiqodlar, zardushtiylik, buddaviylik ziyorat maskanlaridan ayrimlarining qoldiqlari bugungi kunga qadar yaxshi saqlangan. "Avesto" matnlaridan o'sha davrga hos hujjatlarni ochib beruvchi umumiy xulosalar chiqarish mumkin.

Farg'ona vodiysi hududlarida saqlanib qolgan ziyoratgohlar, muqaddas qadamjolarining deyarli barchasi islom dini bilan bog'liq ekanligi, tarixiy bilimlar rivojiga ta'sir etgan turli tarixiy jarayonlar hamda izlanish nuqtai nazaridan kelib chiqib, nisbatan shartli ravishda ziyoratgohlar tarixi turixshunosligini to'rt asosiy bosqichga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq ko'riladi:

1. IX-XIX asrning o'rtalarigacha bo'lgan davr.
2. XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlari.
3. Sobiq Sovet mustabid tuzumi davri.
4. Istiqlol yillari.

Ayish joizki, bu davrlarning har biri xronologik jihatdan ichki xususiyatlariga qarab kichik davrlarga ajratib tadqiq etish mumkin.

Birinchi davr uzoq davom etgan bir nech asarlarni o'z ichiga olgan, bevosita ziyoratgohlar shakllanishi hamda ular to'grisidagi tarixiy tafakkur rivojining paydo bo'lishi va rivojini qamrab oladi.³ Dastlabki paytlarda ziyorat

¹.Ahmedov. B Tarixdan saboqlar. Toshkent.: "O'qituvchi" 1994-y. 154- bet.

².Qarang: Drachuk.V. Yozuvlar –o'tmish sirlari shohidi. Toshkent.: "O'zbekiston" 1980 y. 35- bet.

³.Narshaxiy. Buxoro tarixi // meros turkumi. Toshkent.: "O'zbekiston" 1991 yil.; Temur tuzuklari. Toshkent. : "O'zbekiston"2011 yil.; Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. Mukammal asarlar to'plami. O'n yettinchi tom. Toshkent "Fan" 2001- yil.; Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent.: "Yulduzcha"1989.; Abu Tohirxo'ja. Samariya. // Meros turkumi. Toshkent. : "Kamalak"1991 yil.; Mirzoolim Mushrif. Ansob us-salotin va tavorix ul-havoqin (Qo'qon xonligi tarixi). Toshkent.: G'ofur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1995 yil.; Ibrat. Farg'ona tarixi. // Meros turkumi. Toshkent.: "Kamalak" 1991- yil

maskanlari to'grisida ayrim ma'lumotlar umumiy tarix tipida yozilgan yohud muayyan voqea-hodisa, jarayonlarga bag'ishlangan asarlarda uchraydi. Biroq keyinchalik islom tarixavisligi rivojiga Yangi yo'nalish –agiografik asarlar yozish an'anasi yuzaga keldi. Manoqiblar yohud holotlar yirik diniy – ijtimoiy arboblar va tasavvuf tariqati peshvolarining hayoti, faoliyati doirasida kechgan jarayonlarni izohlovchi biografik asarlardir. Manoqiblar ustida ishlash ulardan qimmatli ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy hamda madaniy hayotga oid dalillar va axborotlarni olish mumkinligini isbotlaydi.¹ Bunday ma'lumotlar jumlasiga, ayniqsa, o'sha davr ijtimoiy hayotida muhim o'rin tutgan ziyorat ob'ektlari to'g'risidagi qaydlar kirishini, bu materiallar sohani tadqiq etishda noyob manba sifatida xizmat qilishini ta'kidlash joiz. Haqiqatdan ham taniqli Sharqshunos olimlar, P.P.Ivanov, I.P. Petrushevskiylar o'z vaqtida manoqib (Shayxlar hamda avliyolarning yaxshi xislatlari ta'rifi) larining ilm-Fan uchun kata ahamiyatga egaligini ta'kidlashgan edi. Shunga qaramasdan, Sharq xalqlari tarixi bilan shugullanuvchi olimlar o'z ilmiy izlanishlarida yirik ruhoniylarning manoqiblarini diniy qamrab va faqatgina tasavvuf nomoyondalarining hayoti tafsilotidan iborat, deya bunday turkumdagi manbalarni aksariyat hollarda ilmiy izlanishlar doirasiga kam tortmoqdalar. Lekin ularni har tomonlama tadqiq etish mashhur rus Sharqshunos olimi P.P.Ivanov to'g'ri ta'kidlaganidek, manoqiblarning «Shayxlarning oilaviy tarixidagina iborat emas» ligini ko'rsatib beradi. Yana bir jihatga alohida e'tibor qaratmoq lozimki, bunday turdagi qo'lyozmalar bizning davrimizgacha ko'p miqdorda yetib ketgan hamda ularning deyarli barcha qo'lyozmalar saqlanadigan joylardan topishi mumkin.² Ushbu turkimdagi asarlar to'grisida ularni tahlil etish chog'ida qiyosiy-ilmiy jihatdan ob'ektiv yondashuv lozimligi unutmaslikni eslatib o'tish joiz.

O'rta asrlar davrida hamda xonliklar davrida ziyoratgohlarga bo'lgan e'tibor har qachongidan ham kuchayib, bunga tasavvuf tariqati yo'nalishlarining

¹ Madraimov. A, Fuzailova. G Manbashunoslik. Toshkent.: «Fan» 2007 y. 228- bet.

² Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent.: «O'qituvchi» 1994 y. 255-256- betlar.

keng rivoj topishini asosiy sabablardan biri sifatida keltirish mumkin. Zero, keyinchalik bu holat ziyorat maskanlari me'moriy yechim va shakllarida o'z ifodasini yaqqol topdi, chunonchi ko'pincha ziyoratgohlar kamtarona, so'fiylikka xos ko'rinish ola boshladi. Ayni paytda islom tarixnavisligida mutlaqo Yangi yo'nalish o'z oldiga muayyan hudud yohud shahardagi ziyoratgohlar tarixini yoritishni maqsad qilgan asarlar yozish¹ shakllandi. Farg'ona vodiysida ham ziyoratgohlar fazilatlar va tarixi haqida ma'lumot beruvchi «Shoh Jarir», «Shoh Porsin», «Xayrul Buldon O'sh shahri» singari risolalari yozilgan.² Ikkinchi davr XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlari, aniqrog'i, o'lkada chor Rossiya hukmronligi davri jarayonlarini qamrab oladi. Bu davrda A.F. Muddendorf, A.P. Fedchenko, A. L. Kun va boshqa olimlar³ Farg'ona vodiysini atroflicha ilmiy tadqiq etdilar. Ularning amalga oshirgan ilmiy ishlaridan ziyoratgohlarga oid qimmatli ma'lumotlarni olish mumkin. Biroq mustamlakachi hukumat bu kabi jarayonlarga loqayd munosabatda bo'ldi. Bu xususda taniqli rus Sharqshunos olimlari ham achinish bilan qayd etgan edilar. Turkiston xalqlari Fani hamda madaniyatiga tuban munosabatda bo'linganligi to'grisida rus olimi Y. F.Kal o'z ustoz Rozenga yo'llagan xatida o'lkani o'rganishda juda loqaydlik hukmronligini, achinarlisi va yomoni bunda mahalliy ruslarning past nazar bilan qarashi sababligini, o'lka aholisi hayoti, turmushi, tarixi va boshqa tomonlariga mutlaqo befarq munosabatda ekanligini ochiq-oydin yozadi. Shunga o'xshash mulohazani o'z vaqtida V.V. Bartold ham aytgan edi. U jumladan, «O'rta Osiyoning qadimgi madaniyatini o'rganish hamda yodgorliklarni qo'riqlash faqat foydasizgina bo'libgina qolmay, balki zararli ham deb hisoblangan» ligini qayd etadi.⁴ Uchinchi davr o'z ichiga sobiq

¹ Madraimov, A, Fuzailova, G Manbashunoslik. Toshkent.: «Fan» 2007 y. 206-207- betlar.

² Abdulahadov N., G'oziyev T. Shohimardon. Toshkent.: «Yangi asr avlodi» 2010-y. 281-286- betlar.

³ Nabiyeu. A. Tarixiy o'lkashunoslik. Toshkent.: «O'qituvchi» 1996-y. 103- betl. Sodiqov A. , Jo'rayev N.

⁴ O'zbekiston tarixi Turkiston chorizm mustamlakachiligi davrida. Birinchi kitob. Toshkent.: «Sharq»2011. Yil 409-410- betlar.2. Rajabov Q. Farg'ona vodiysidagi istiqloqlilik harakati: mohiyati va asosiy rivojlanish bosqichlari. Toshkent.: «Yangi nashr» 2015-y. 132-137- betlar.

Sovet mustabid tuzumi davrini qamrab oladi. Bu davr o'z mohiyatiga ko'ra, tamomila o'zbek xalqi tarixiy tafakkur taraqqiyoti uchun yot bo'lgan, har qanday jamiyatning extiyohlari va shaxs xoxish-istaklarini rad etuvchi kommunizm va ateizm singari asossiz g'oyalarni o'ziga bayroq qilib olgan tuzum hukmronligi bilan xarakterlanadi. Sovet davri tarixshunosligi tom ma'noda qo'yilgan masalani faqat bir yoqlama-g'ayriilmiy nuqtai nazar hisoblangan sinfiy kurash jihatlaridan turib yoritganligi bilan ziyoratgohlarning tarixini, ayniqsa uning bugungi kun uchun muhim bo'lgan tomonlarini to'laqonli ochib berolmaydi. Bir so'z bilan aytganda, Sovet tuzumi va fani ziyoratgohlarni ijtimoiy va turistlik salohiyatlari nuqtai nazaridan turib emas, balki g'oyaviy –siyosiy hamda ateistik mafkura yondashuvidan kelib chiqib baholangan. Buni o'ziga xos sabablari mavjud edi. Avvalo, Sobiq tuzum tashkilotchilari o'lkaga mustahkam o'rnashib olishning, xalqni asoratga solishning, o'z rejalarni tap tortmay amalga oshirishning yagona yo'lini madaniyat, xalq e'tiqodi, diniy qadriyatlarini yo'qotishda ko'rganligidadir. Qolaversa, Farg'ona vodiysida bu jarayon yana ham o'ziga xos xarakter kasb etadi. Bu o'lkada istiqlolchilik harakatining uzoq vaqt davomida faol harakat olib boishi, faoliyati davomida ziyorat maskanlari, ziyoratgohlar atrofida harakatlanganligi, hatto o'z qarorgohlari va qurultoylarini ziyoratgohlar hududida tashkil etganligi yaqqol namoyon etadi. Bundan tashqari, Sovet davlatining paxta xomashyosiga bo'lgan talabini qondirishda Farg'ona vodiysi muhim o'rin tutar edi, shu boisdan ham Sovet hukumati tap tortmay, bir qarich bo'lsa ham paxta maydonini kengaytirishga harakat qildi, buning isboti sifatida ko'pgina ziyorat maskanlari hududlari paxta dalalariga, ishlab chiqarish muassasalariga qarashli ob'ektlar quruish maydoniga aylantirilganligini afsus bilan qayd etish o'rinlidir. Biroq bu kabi holatlar o'z vaqtida Sovet tarixshunosligi sahifalarida yoritilmadi, yoritilganda ham atayin noto'g'ri talqin qilindi yoxud o'z haqqoniy bahosini olmadi. Omma ongiga mustahkam o'rnashgan ishonch, e'tiqodni chiqarib tashlash uchun kerak bo'lsa, har qanday manfur vositalar va yo'llardan qaytilmadi. Odamlar ommaviy ziyorat

qiladigan maskanlar buzib tashlandi, ta'bir joiz bo'lsa, barcha vositalar, jumladan, tarix fani ham shunga xizmat qilishga qaratildi. Bu singari «ilmiy izlanish»larga ilmiy ateistik institut bosh-qosh bo'ldi. Ilmiy-amaliy anjumanlar, konferensiyalar uyushtirilib, minglab ma'ruzalar o'qildi, maqolalar chop etildi, yuzlab risola, ilmiy monografik asarlar, darsliklar, qo'llanmalar jamoatchilik yuzini ko'rdi. Birgina 1951 yilning o'zida Respublika ateistik mavzuda 10.000 ma'ruza tashkil qilinib, shundan 4272 tasi Namangan va Farg'ona viloyatlari hususida to'g'ri kelganligi faktining o'ziyoq Sovet tuzumining vodiy ziyoratgohlariga bo'lgan munosabatini ifodalaydi.¹ Ziyoratgohlar, muqaddas qadamjolar tarixini o'rganish, ilmiy izlanishlar olib borishda istiqlool davri yangi sahifa ochdi. Istiqlool yillarida tarix, tarixiy ong va xotira xalqqa ruhiy kuch-quvvat bag'ishlovchi, unga ma'naviy ozuqa beruvchi muhim omil sifatida baholandi.² Shu ma'noda xalqimizning azaliy qadriyatlari hisoblangan ziyorat, ziyoratgohlar tarixi xaqida ilmiy izlanishlar olib borilib, qator adabiyotlar, maqolalar,³ chop etildi. Bu singari tadqiqotlarda muhim ahamiyatli ma'lumotlarni uchratish mumkin, ular tarix sohasining kam o'rganilgan tomonlarini ma'lum ma'noda to'ldirishga xizmat qiladi. Lekin shuni ham ta'kidlash joizki, ziyoratgohlar tarixi bo'yicha yozilgan ishlanma, risola, maqolalarning hammasi ham deyarli bir hil darajada sof ilmiylikka da'vogarlik qilolmaydi, ular, asosan ko'pchiligi ilmiy-ommabop yohud tarixiy-

¹..Jo'rayev N. Karimov Sh. O'zbekiston tarixi . O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida. Ikkinchi kitob. Toshkent.: «Sharq» 2011 y. 647-647- betlar.

²Bozorov O., Mirzahamdamova D., Imomnazarova Yu. Tarixshunoslik. Toshkent.: «Adabiyot uchqunlari» 2016 y.139-bet

³ Mahmud Sattor. O'zbek udumlari. Toshkent.: « Fan» 1993-y. 224- bet.; Bobobekov H.Qo'qon tarixi. Toshkent.: « Fan» 1996- y. 240- bet.; Ismoilov M., Abdusalomov A. Toshqo'rg'on va Mashhad qishloqlari tarixidan lavhalar. Namangan.: « Namangan» 2006- y. ; Abdulahatov N., Eshonboboyev O'. Ko'hna Marg'ilon ziyoratgohlari Farg'ona.: «Farg'ona» 2007-y. 306- bet.; Dadaboyev M. Huqandi latif mahallalari va ko'chalarining nomlanish tarixi.: «Farg'ona» 2007-y. 192- bet.; Abdulahatov N., Rahmonov A., Ahmedov M. Buvayda ziyoratgohlari. Toshkent.: « Yangi asr avlodi»2013- y.; Abdulahatov N., Abrorov S., Toshqulov A. Sarmozor ziyoratgohi. Toshkent.: «Bayoz» 2014-y. 192-bet.; Ahmadaliyeva L. Mavlaviy Namangoniy maqbarasi. // Moziydan sado 2018. 1 (77).; Ahmedov I. Yurtimizning tabiat mo'jizalari // 7X7 gazetasi 2014 №14 (874) 49- bet

badiiy nashrlardir. Bundan tashqari, ayrim hollarda o'lkashunos – tadqiqotchilar tomonidan biror masala to'g'rida bir-biriga zid bo'lgan fikrlar ilgari surilishi kuzatiladi. Masalan «Mozor» so'zining izohlanishida shunday holatni ko'rish mumkin.¹ Farg'ona vodiysi ziyoratgohlari tarixi bo'yicha ayrim masalalarni o'z tadqiqot mavzusi doirasidan kelib hiqqan holda o'rganilgan dissertatsion ishlarni ham keltirib o'tish mumkin.² Biroq N. Abdulahatovning dissertatsiya ishi tadqiqot mavzusiga muvofiq ziyoratni qamrab olishga asosiy e'tibor qaratgan. Binobarin, ziyoratgohlar tarixi yoritilishi uchun ziyorat maskanlari ob'ekt sifatida o'rganilishi masadga muvofiqdir. Qolaversa, u o'z tadqiqoti hududiy doirasini Farg'ona viloyati bilan cheklaganligi mavzu nomidan ham ko'rinib turadi. Mansurov Muzaffarjon tomonidan yozilgan dissertatsiya esa o'z oldiga vodiyniing turistik salohiyatidagi muammolar va yutuqlarni , mavjud jarayonlarni izohlashni maqsad qilgan bo'lib, bunda vodiyl ziyorat turizmi asosiy turizm sohalari tarkibiy qismi sifatida tadqiq etilgan. Tabiiyki, bu holat ziyoratgohlarni tarixiy-madaniy, aholi ijtimoiy hayotidagi o'rni nuqtai nazaridan o'rganish uchun to'laqonli asos bo'la olmaydi.

Shuningdek, ziyorat maskanlarining tarixi yuzasidan turli yo'nalishlarda tadqiqot olib borilishi, masalalarining tarixiy, turistik jihatdan qamrab olinishi ba'zi xorijiy mualliflar asarlarida³ ma'lum ma'lumotlar uchraydi. Yuqoridagi qayd etilganlardan keli chiqib, ilmiy izlanishlarda Farg'ona vodiyl

¹. Taqqoslash uchun qarang. Abdulahatov N., Haydarova Z., Azimov O. Bibi Ubayda ziyoratgohi. Farg'ona.: « Farg'ona» 2009-y. 8- bet.; Nuriddinov T., G'ulomov S., Ahmedov I. Qo'qon shahri atrof tumanlarining tarixiy- madaniy yodgorliklari. Toshkent.: «Istiqlol nuri» 2013- y. 39- bet.

².Abdulahatov N.U. Farg'ona vodiysi aholisi turmush tarzida ziyoratning o'rni (Farg'ona viloyati ziyoratgohlari materiallari asosida) Tarix Fan nomzodi diss.... Toshkent .: 2008-y.; Mansurov M.Sh. Farg'ona vodiysida turizmining rivojlanish jarayonlari va holati (1975-2018 yillar) Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya Toshkent.: 2019-y.

³. Davidson J. Gienapp W., Hayrman Ch., Lytle M., Stoff M. Nation of nations. A narrative history of the americal republic. McGraw-Hill Inc.1990; Алексеев В.П Становление человечества М 1984.; One world. Smithsonian Folklife Festival: Exercise in cultural democracy.// U.S. Embassy Newsletter Tashkent.: 2017 P.15-17.;Defining Americal Experience «America's best Idea» at 100// U.S Embassy Newsletter Tashkent.: 2017 P.

ziyoratgohlariga oid ayrim hujjatlar qisman yoritilsa-da, ularda o'lkadagi ziyoratgohlarning rivojlanish tarixi, ijtimoiy hayotda tutgan o'rni, tasnifi, ziyorat madaniyatining bugungi kun uchun dolzarbligi yetarli darajada ochib berilmagan. Ushbu masalalarning tadqiq etishning muhimligiva ilmiy – amaliy ahamiyati tarix sohasida yaxlit ilmiy tadqiqotni taqazo etadi.

Tadqiqotning maqsad va vazifalari.

Magistlikdissertatsiya ishining maqsadi Fargo'na vodiysi ziyoratgohlarining rivojlanish tarixiga muxtasar ta'rif bergan holda, ziyoratgohlarga doir asosiy tushunchalar talqini ziyorat maskanlari tasnifi hamda tavsifini yoritish,ziyoratgohlar muqaddas qadamjolarga bo'lgan munosabatning sifat jihatidan yangi bosichga ko'tarilishi, ziyoratgohlar salohiyatini yuzaga chiqarishda chora-tadbirlarning ishlab chiqilishi, ziyorat odob-axloqi hamda madaniyatining bugungi kunda yosh avlod tarbiyasida muhimligi masalalarini o'rganib ilmiy-nazariy hulosalar chiqarishdan iboratb hisoblanadi. Mazkur ilmiy ishning vazifalari sifatida quyidagilar belgilab olingan:

- Ziyoratgohlar rivojlanish tarixining asosiy jihatlarini yoritish, ziyorat maskanlariga doir tushunchalarni talqin etish;
- Ziyoratgohlarning shakllanishi bilan bog'liq jarayon, voqea-hodisalarni tahlil etish;
- Tarixiy – madaniy jarayonlarning hamda ziyorat maskanlarining o'zaro ta'sir muhitini o'rganish;
- Ziyoratgoh, muqaddas qadamjolarining o'zga xos tasnif turlarini izohlab berish;
- Vodiya Hazrat Ali va avlodlari nomi bilan bog'liq ziyoratgohlarni manbalarga tayangan holda tavsifiy o'rganish, diniy ulamolar, olimlar hamda tasavvuf tariqati namoyondalari shaxsi bilan bog'liq ziyoratgohlarni tadqiq etish;
- Istiqlol yillari ziyoratgohlarni obodonlashtirish yuzasidan ishlarning tashkil

etilishi, bu boradagi ishlarning yosh avlod ma'naviyatidagi o'rni, ziyoratgohlarning turistik salohiyatida yangi zamonaviy ruhdagi chora-tadbirlarning ishlab chiqilishini o'rganish;

- Ziyorat odob-axloqi, ziyorat munosablarini tartibga solish usul va vositalarini o'rganish, ziyorat madaniyatining shakllanishida dolzarb muammolarini tadqiq etish hisoblanadi.

Tadqiqotning davriy chegarasi.

Magistrlik dissertatsiyasi ishining davriy chegarasi sifatida, asosan ziyorat maskanlari tarixida muhim bo'lgan, uning o'rganilishi, haqqoniy, xolis, ob'ektivlik tamoyillari asosida baholanish mezonlarini taqdim etish istiqlol yillari davri belgilandi.

Ilmiy ishning hududiy chegarasi.

Magistrlik dissertatsiya ishining hududiy doirasi o'z ichiga Farg'ona vodiysi, jumladan, Farg'ona Andijon, Namangan viloyatlarini qamrab oladi.

Tadqiqot ob'ekti.

Magistrlik dissertatsiya ishining ob'ekti sifatida Farg'ona vodiysi hududida joylashgan, asosa, mahalliy aholi orasida, uning ijtimoiy hayotida muhim o'rin tutgan ziyoratgohlar belgilangan.

Mavzuning nazariy va metodologik asosi.

Jahon ilm-fani tanonidan to'plangan yangicha falsafiy fikrlash, ijtimoiy jarayonlarni nazariy va metodolih tahlil qilish bilan belgilanadi.

Tarix- ko'p qirrali hodisa va uni har tomonlama o'rganish zarur. Mazkur ilmiy ishning etakchi ilmiy konsensiyasi muammo yechimiga sivilizatsion

yondashuv hisoblanadi. Sinfiy kurash hamda sinflar to'g'risidagi g'oyalar bilan yo'g'rilgan formatsiyali yondashuvdan farqli tarzda ushbu yangi ilmiy konsepsiya xalqning milliy o'ziga xos urf-odatlarini, qadriyatlarini, turmush tarzini e'tirof etish bilan birga o'zining jamlagan bilimlari va hayotiy falsafasi bilan uni yanada boyitib, o'rganilayotgan predmetning barcha muammolarini yangicha baholar mezonini asosida ishlab chiqish imkoniyatini beradi.

Tadqiqotning nazariy-uslubiy asoslarini belgilashda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning nutqlari, murojatnoma va asarlarida ilgari surilgan g'oya va tamoyillar muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Manbalar sharhi.

Tadqiqotning asosiy manbasi bo'lib ziyoratgohlar va muqaddas qadamjolarining aholi ijtimoiy hayotida tutgan ahamiyatini bevosita ko'rsatib beruvchi asarlar, risola hamda nashr qilingan kichik ilmiy tadqiqotlar, jumladan, maqolalarni qamrab oladi. Shuningdek, ayrim ziyorat maskanlariga doir masalalarni yoritishda xorijiy mualliflar asarlariga ham murojat qilinib, ulardagi umumnazariy xulosa va fikrlari e'tibor berildi.

Ilmiy ishning o'rganilgan manbasi sifatida yana shuni eslatish kerakki, muallif Farg'ona vodiysining qator xududlarida bir necha marta ilmiy safarlarga bo'lib, bevosita ziyoratgohlarni borib ko'rdi hamda kerakli tahliliy materiallar to'pladi. Bu o'z navbatida, ziyoratgohlarga bo'lgan munosabat, ziyorat maskanlari tarixi, ziyoratgohlar turizmi va ziyorat madaniyati, odob-ahloqiga doir masalalarni ilmiy tahlil qilishda foydalanildi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi.

Magistrlik dissertatsiya ishini birinchi marta Farg'ona vodiysi hududida joylashgan ziyoratgohlar ijtimoiy hayotida tutgan o'rniga muvofiq, yaxit ilmiy tadqiqot doirasiga tortilib, ularga doir asosiy kategoriyalar, shakllanishi

omillari, tarixiy-madaniy jarayonlarning o'zaro ta'siri, shuningdek ziyorat maskanlari ichki qonuniyatlari, mahalliy aholi an'analari va ijtimoiy iqtisodiy salohiyati nuqtai nazaridan tasnifi keltirib, shunga binoan, tavsif berildi.

Istiqlol yillarda Farg'ona vodiysi ziyoratgohlarining ahvoli, ziyoratgohlar turizmi, ziyorat odob-axloqi ziyorat madaniyatiga doir asosiy masalalar yoritib berilishi, eng asosiysi, bu jihatlarni dastlabki marta yaxlit ilmiy tadqiq etilishini tadqiqotning ilmiy yangiligi sifatida qayd etish o'rinlidir.

Dissertatsiya ishining amaliy ahamiyati.

Magistrlik dissertatsiyasida to'plangan manbalar va ilmiy adabiyotlarni ilmiy o'rganish natijasida Farg'ona vodiysi ziyoratgohlarining tarixi, aholisi ijtimoiy hayotida tutgan ahamiyatiga doir masalalar qiyosiy tahlil orqali o'rganilib, atroflicha chuqur yoritildi. Mazkur magistrlik dissertatsiyasi ishining natijasida tarix sohasi mutaxassislari, ta'lim tizimi tarix o'qituvchilari O'zbekiston tarixi, tarixiy o'lkashunosliklar va boshqa fanlarga oid darslarida. Oliy o'quv yurti talabalari mustaqil o'quv faoliyatlarida, shuningdek, mahalliy o'lkashunos va o'lka tarixiga qiziqqan insonlar foydalanishlari mumkin. Ish asosida ziyoratgohlar ijtimoiy- iqtisodiy sohalari bo'yicha, ziyorat maskanlari salohiyati yuzasidan dastur, yo'lko'rsatkichlar tuzib, turizm sohasi vakillari obodonlashtirish hamda ziyorat turizmini yo'lga qo'yishda foydalanishlari maqsadga muvofiq ko'riladi.

Dissertatsiya ishining tuzilishi.

Tadqiqot ishi o'z taribiga kirish, uch bobdan iborat asosiy qism, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati hamda ilovalarni oladi.

I bob. Farg'ona vodiysi ziyoratgohlari tarixidan

1.1 Ziyorat maskanlariga oid tushunchalar.

Tarix odamzodning yuksalishini, kamolotga intilishini aks ettiradigan o'ziga xos xotira daftaridir. Tarixning tarbiyaviy kuchi va murabbiylik mohiyatidan ma'lumki, o'z tarixini bilish o'zga xalqlar o'tmishiga, ularning turmush tarziga, madaniyati, urf-odati, qarashlariga hurmat bilan yondashish munosabatini shakllantiradi.¹

Dunyodagi mavjud taraqqiyot etgan, madaniyatli xalqlarning o'z tili, urf-odati, san'ati va adabiyoti, osori-atiqalari, an'anaviy moddiy va ma'naviy boyliklari, bebaho qadriyatlari bo'ladi. O'z o'rnida ta'kidlash joizki, «O'zbek xalqi ham dunyodagi eng qadimiy madaniy xalqlardan biri sifatida mana shunday xazinaga ega. Bu bilan biz haqli ravishda faxrlansak arziydi. Buning uchun o'sha qadimiy madaniyatni, urf-odatni bilishimiz, saqlashimiz va keyingi avlodlarga ham yetkazishimiz insoniy burchimizdir...

Har bir xalq ana shu udumlar, urf-odat, o'tmishga chuqur tomir otib kelgan o'q ildizlari bilan jahon madaniyatiga o'ziga xos o'rin tutadi. »²

Qadimdan Turon zaminida muqaddas joylarni e'zozlash, ularni avaylab asrash avlodlarga nisbatan or-nomus va sharaf mezoni hisoblangan. Miloddan avvalgi V asrda yashagan grek tarixchisi Geradot o'zining «Tarix» deb nomlangan asarida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, jangovor ko'chmanchi Skif qabilalarini bo'ysundirish uchun Ahamoniylar sulolasi podshohi Doroga Skiflar hukmdori Idanfiris tomonidan maktub yozilgan bo'lib, ushbu maktub: "Agar jang qilishni juda istasangiz, otalarimizning qabrlarini topib, ularni oyoq-osti qilishga urunib ko'ringlar, jang qilamizmi, yo'qmi, keyin bilasizlar..." deyilgan

¹Abdunabiyev A. Tarix – munavvar ko'zgu. Toshkent.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyat nashriyoti. 2007-y. 4-6- bet.

²Mahmud Sattor. O'zbek udumlari. Toshkent.: «Fan» 1993-y. 5- bet.

jumlalar bilan yakunlangan edi. Skiflarning bu tarzda Eron shohiga yo'llagan javobidan shu narsa ma'lum bo'ladiki, avlodlar uchun ota-bobolarining qabri, mozorlari muqaddas sanalgan va ularni dushman tomonidan toptalishga aslo yo'l qo'ymaganlar. Turkiy xalqlarning VIII asrga mansub nodir yozma yodgorliklaridan biri hisoblangan "Bilga hoqon bitigi" dagi ma'lumotlaridan ma'lum bo'ladiki, e'tiqodga ko'ra, ziyoratgohlarni qo'ldan berib qo'yish, urf-odatlardan ajralib, yovga taslim bo'linganidan dalolat beradi.¹

Markaziy Osiyo hududida joylashgan ziyoratgohlar bo'ylab kezar ekanmiz, bosgan har bir qadamlarimiz ostida biz bilmagan tarix mavjudligi his etish mumkin. Bunday paytlarda ajdodlarning tarixiy xotira xususida aytgan ma'noli hikmatli so'zlari yodimizga tushadi. Zero, ularning o'gitlari har doim bizga ona-zaminimizning naqadar muqaddasligini his qilish bilan birga ajdodlar tarixini o'rganish ma'suliyatli burchimiz ekanligini manbalar orqali eslatib turadi:

"VIII asrda yashab o'tgan Bilga Hoqon va Kultegin yodnomalarining muallif donishmand Yo'lliq tegin Avlodlarning birinchi burchi o'z ajdodlarini unutilishidan saqlab qolishdir. O'shanda shafqatsiz va qudratli vaqt, ular ustidan hukm yurita olmaydi." deya tarixni bilish bizning ajdodlarimiz oldidagi burchimiz ekanligini o'qtirib o'tgan edi. Chindan ham, kishining o'tmishiga bo'lgan munosabati uning kelgusi taqdirini belgilashda muhim ahamiyatga egadir. Bu haqda Sharq donishmandlari biri «Agar o'tmishga bo'lgan munosabatingni aytsang, kelajaging qanday bo'lishini aytib beraman» degan edi.² Ma'lumki, Markaziy Osiyo aholisi ijtimoiy hayotida ziyoratgohlar va u bilan bog'liq urf-odatlarning o'rni alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Bu haqda ziyoratgohlar tarixi yuzasidan nashr etilgan adabiyotlar ham alohida ta'kidlanadi.

«Bugungi kungacha ziyoratgohlar, real manfaatlarni asos qilgan ommaviy

¹.Abdulahatov N., Abrorov S., Toshqulov. Sarmozor ziyoratgohi. Toshkent.: «Bayoz» 2014-y. 166- bet

².Abdulahatov N., Rahmonov A., Ahmedov M. Buvayda ziyoratgohlari. Toshkent «Yangi asr avlodi» 2013

e'tiqodni ifoda etuvchi muqaddas joylar sifatida, uzoq tarixiy jarayonlarda Ma'naviy ozuqa beruvchi omillar bo'lib, aholaning maishiy turmushida o'ziga xos vazifalarni o'tab kelgan. Shuning bilan birga mozarlar uzoq-yaqindan ziyorat qilish uchun kelgan jamoat ahlini uchrashib, o'zaro madaniy aloqalarni tiklash nuqtasi sifatida juda muhim rol o'ynagan.

Xalqimiz turmush tarzida ziyorat so'zining zamirida umid qilish, yengil tortish, darddan xolis bo'lish, savob ishga qo'l urish tushunchasi yotadi. «Ziyoratingiz qabul bo'lsin» degan ibora esa kishilarning hayotidagi orzu-umidlarini ro'yobga chiqishi hamda istaklari ifodalangan. Ziyorat ob'ekti bo'lgan muqaddas joylar ko'p hollarda mozar nomi bilan atalib kelingan.»¹

Shu o'rinda ziyorat ob'ekti va u bilan bog'liq tushunchalarga muxtasar izoh berib o'tish joiz. Bu borada "O'zbek tili izohli lug'ati" ning II Jildida «Ziyorat» so'zi 1) tashrif., muqaddas joylarga safar qilish, muborak joylarga mozar va qabristonlarga borish; 2) Hurmat- ehtirom yuzasidan yoki rasmiyat yuzasidan yoshi ulug', keksa insonlar, hurmatli zotlar xuzuriga tashrif buyurish, ulardan xabar olish, ularni muborakbod etish va duolarini olishni anglatadi, deyilsa, «Ziyoratgoh» so'zi esa , 1) Ziyorat qilinadigan muqaddas joy, tabarruk qadamjoy, (Aziz – avliyolarning maqbarasi, tug'ulgan yoki yashagan joyi) 2) insonlar ko'p tashrif buyuradigan to'planadigan mo'tabar joy demakdir, deya izoh beriladi. O'z navbatida «Ziyoratchi» tushunchasiga- muqaddas, tabarruk joylarga ziyoratga borgan yoki boruvchi kishi inson deya ta'rif beriladi.²

Ziyorat aslida arabcha so'z bo'lib, biror joyga borish, degan ma'noni anglatib, u islom bilan uyg'unlashgach, diniy tusga kirgan. Ziyorat avvalo Arabistondagi muqaddas joylar, Turkistonda mavjud bo'lgan ziyoratgohlar, xususan, avliyolarni borib ziyorat qilish, ularni ruhi poklariga duoyu fотиha qilib kelishdan iborat bo'lgan. Ziyorat qilishning o'ziga xos jihatlari, taomillari ham albatta, mavjud bo'lgan. Bu haqda « O'zbek udumlari» kitobida shunday

¹ Abdulahatov N, Haydarova Z, Azimov O Bibi Ubayda ziyoratgohi. Farg'ona.: «Farg'ona» 2009-y. 8- bet

² O'zbek tilining izohli lug'ati. II jild. Toshkent.: «O'zbekiston milliy ensklopediyasi» 2006-y. 148- bet

deyiladi: «Odatda ziyorat (safar) dan qaytgan kishilarni biz o'zbeklar: "Ziyoratlar qabul bo'lsin", deb qarshi olamiz. O'z navbatida ziyoratchilar ham: "Murodingiz hosil bo'lsin" , deya javob qilishadi. Biz ziyorat odatining taomili. Ziyoratdan qaytganlar o'sha joylardan estalik sovg'alar keltirishganlar. Ziyorat qilish odati nafaqat muqaddas joylarga nisbatan, balki barcha marhumlar mamlakati –turli mozorlar, qarindosh-urug'larning, ota-onaning xilxonalariga borib duoyu fotiha o'qishda ham ijro etilgan. Hatto oqil-fozil kishilarning xolidan xabar olish ham ziyorat qilish sanaladi. Chin ko'ngil va ixlos ila qilingan ziyoratlar qabul bo'ladi... Hayotda shunday kishilar bo'ladiki, ularni xar safar ziyorat qilganingizda qalbingiz nurga to'lib, minnatdor bo'lasiz. O'tmishda har buyuk shaxsning o'z nuri, ziyoratgohi bo'lgan.»¹

Darhaqiqat, Turon o'lkasi tarixida o'tgan ko'plab hukmdorlar ham ziyorat maskanlariga alohida e'tibor qaratganlar. Misol tariqasida, Amir Temur ziyoratgohlar obodonlashtirilishi ishlariga kata ahamiyat berdi. « Temur tuzuklari» asarida shunday ma'lumot keltirilgan: «.... Eron va Turondagi shaxslarning mozorlari va qabrlari uchun har biriga alohida nomma-nom narzi vaqflar ajratilsin».²

Ma'lumot o'rnida takidlash joizki, Markaziy Osiyo mintaqasi, xususan Farg'ona vodiysidagi ko'plab muqaddas ziyorat maskanlari Amir Temur saltanati davrida, uning farmoyishi bilan qurilgan degan qarashlar ham hanuz saqlanib qolgan.³ Ziyoratgohlar xalq orasida turli atamalar bilan nomlanib kelingan. Tushunchalar o'rtasida kata farq mavjudligini tadqiqotchilar ham alohida ta'kidlaydilar: «Ko'hna Sharqning ma'naviy beshiklaridan biri hisoblanmish Farg'ona nuri ilohiylik bilan munavvar bo'lgan tabarruk o'lkadir. Sirasini aytganda, agar chuqurroq mulohaza yuritilsa, ushbu tabarruk zamin uzra qadam,

¹. Mahmud Sattor. O'zbek udumlari. Toshkent.: «Fan» 1993-y. 185-187- betlaonr

². Temur tuzuklari. Toshkent.: «O'zbekist» 2011-y. 142- bet.

³. Abdulahatov n, Haydarova Z, Azimov O. Bibi Ubayda ziyoratgohi. Farg'ona.: «Farg'ona» 2009-y. 6- bet

bosishga ham iymonib qolamiz. Bunda qanchadan qancha insonlar, shu jumladan, ulug' shaxslarning xoklari yotibdi. Nachora, hayotiy zaruriyat ekan bu muqaddas hokni bosib o'tishga majburlamiz. Bu- taqdiri iloh, bu-hayot falsafasi. Ko'pgina ulug' zotlar o'z xoklarining tuproqqa qo'shilib ketishini xohlab, o'zlariga maqbara, sag'ana qurmaslikka vasiyat qilib ketganlar. Ayrim ulug'larning vafotidan so'ng esa, ularning vasiyatidan qat'iy nazar, xoklari sag'ana va maqbaralar panohiga olingan. Bundan panoh vositalari shakliga, mavqeyiga va boshqa xususiyatlariga qarab «Hazira», «Dahma», «Maqbara» kabi atamalar bilan nomlanadi. Ba'zan xalqda alohida bir kishining maqbarasiga nisbatan «Mozor» degan atama ham qo'llanilmoqda. Mazkur tushunchalar o'rtasida kata farq bor. Maqbara- alohida ulug'langan qabr deganidir. Mozor esa, «Margzor», ya'ni o'likzor, « o'liklar maskani» degani bo'lib umumiy qabriston ma'nosini anglatadi.

Vodiyda yuzlab ziyoratgohlar, maqbaralar qutlug' qadamjolar mavjud. Ularning kichik bir qismi hukmdorlar, sarkardalar, allomalar, shoirlar va yirik mansabdorlarga qarashli bo'lsa, aksariyat qismi tasavvuf oqimining yirik namoyondalari, aziz avliyolarning maqbara qo'rg'onlaridir.¹ »

Muqaddas qadamjolar va ziyoratgohlar bir vaqtning o'zida bir qancha vazifalarni ham bajargan. Xususan, me'moriy obidalar, jumladan, mavjud masjidlar va madrasalarning aksariyati muqaddas mozorlar yonida barpo etilgan. Shu tufayli, ziyoratgohlarni o'rganish me'moriy yodgorliklar tarixini tushunish hamda tadqiq etishda yaqindan amaliy yordam beradi.²

Albatta, vaqt o'tgan sari, mozorlar haqida qarashlar sifat jihatidan shakllanib, ziyoratgohlar to'g'risidagi axloq me'yorlarini ishlab chiqilishga zamin hozirlaganligini ham takidlanadi: «Asrlardan asrlarga o'tgan sari

¹.Nuriddinov T, G'ulomov S, Ahmedov I. Qo'qon shahri va atrof tumanlarining tarixiy – madaniy yodgorliklari. Toshkent.: «Istiqlof nuri» 2013-y. 39-40- betlar.

²Abdulahatov N, onboboyev O'. Ko'xna Marg'ilon ziyoratgohlari. Farg'ona «Farg'ona» 2007-y. 27-bet.

mozorlar haqida tushunchalar xalqimiz ongida muqaddas joy sifatida shakllanib bordi.

Mamlakatda yuz bergan urushlar, qonli to'qnashuvlar davrida hamda tabiiy ofatlar sodir bo'lgan paytlarda muqaddas ziyoratgohlar kishilarga yagona boshpana vazifasi sifatida xizmat qildi... Mozorlar haqidagi qarashlar xalqni doim o'ziga tortib kelgan. Avliyolar qabrini ziyorat qilish tufayli turli musibatlardan xolis bo'lishga qat'iy ishonch kishilarni doimiy tarzda ziyorat qilishga bo'lgan istak xoxishlarini o'stirib borgan.

Muqaddas mozorlarga qarab tuflamoq, yoki yomon so'z aytmoq, aytqisa u yerlarda yozilmoq kata gunoh deb qaralgan. Kimki bu ta'kidlarga amal qilmasa, tez orada ziyon topishiga ishonganlar. Zero, muqaddas joylarni ziyorat qilish odamlarni harom yo'llardan uzoq yurushga, insofli, diyonatli bo'lishga, o'zidan faqat yaxshilik qoldirish singari xayrli ishlarga undab kelgan. Ularda tarbiya, odob, o'zaro do'stona munosabatlar, qarindosh, ota-ona, va farzandlarning haq-huquqlari, mehr-oqibat, xalollik, adolat singari insoniy qadriyatlar ulug'langan. Ziyoratgoh ichiga kirayotganda o'ng oyoq bilan qadam bosib, salom berib kirish va o'tganlar haqiga bag'ishlab duoyu fотиha tortish, ziyoratdan so'ng, orqasiga o'girilmasdan chiqish singari axloqiy odatlar tufayli aholini qadimdan muqaddas joylarni ziyorat qilishda ma'lum bir axloq tartiblariga amal qilishlari va bu bilan bog'liq qarashlar o'z navbatida ziyoratgohlar to'g'risidagi axloq me'yorlarini ishlab chiqishiga zamin yaratdi.»¹

Ziyorat qilish marosimi va unda qo'llaniladigan harakatlar tartibi haqida ham o'ziga xos tarzda ko'rsatmalar, yo'l-yo'riqlari tizimi shakllanib, muhim ahamiyatga ega bo'lgan zero, «Markaziy Osiyo mintaqasidagi mahalliy aholining diniy amaliyotlarida ziyorat marosimlari katta o'rin tutgan. Albatta, unga qo'llangan ba'zi bir harakatlar ulamolarimiz tamonidan tanqidlarga uchrab, bu xususda anchagina asarlar ham bitilgan. Avvalo, bu boradagi fiqhiy asarlar

¹.Abdulahatov N, Rahmonov A, Ahmedov M. Buvayda ziyoratgohlari. Toshkent.: «Yangi asr avlodi» 2013

nazarda tutilmoqda. Ularda ziyoratgohlar ziyorat masalalari nisbatan kamroq, e'tibor qaratilgan bo'lib, asosiy talablar Qur'on va hadislar asosida qarab chiqilsa-da, ammo ma'lum hukmlar chiqarishda mahalliy urf va odatlarni ham nazarda tutish tavsiya etiladi. Undan keyin, qator «Ziyoratnoma» janrida bitilgan asarlarni tilga olish mumkin. Ularda ziyoratning aslida sunnatga muvofiq ekanligi, uning qoidalari, jumladan, ta'kidlangan bid'atlar ham ta'riflanadi. Mintaqamizda bitilgan shunday asarlardan eng mashhurlari Mu'in al-fuqaroning «Kitob –i mullozoda» (1405 yildan avval) va Nosiriddin Hanafiyning «Tuxfat iz- zoyirin» larni eslatish mumkin.

Ziyoratgohlar va qadamjolar, hozirgi kunda, nafaqat, Farg'ona vodiysi, balki butun islom olamida minglab saqlangan bo'lib, ulardan qurilgan binolar majmuasi noyob me'morchilik yodgorligi namunalari hisoblanadi. Ularda amalga oshirilayotgan ziyoratlar esa mahalliy aholining diniy marosimlari majmuida o'ta muhim rol o'ynaydi. Ziyorat marosimlari bilan bog'liq, madaniy an'analar o'zining ma'lum rivojlanish bosqichlarida jamiyat hayotiga ta'sir etmay qolmaydi. »¹

Farg'ona vodiysi mavjud, xususan, Marg'ilon shahri hududida joylashgan ziyoratgohlar tarixi yuzasidan tadqiqotlar olib borgan. N. Abdulahatov o'z ilmiy izlanishlari natijasi sifatida shunday xulosalarga keladi: «Birinchidan, muqaddas ziyoratgohlar xalq ruhiyati ifodalangan bo'lib, ularda asrlardan asrlarga o'tib kelayotgan afsona va rivoyatlar, turli hikmatli hikoyalar xalq og'zaki badiiy ijodining namunasi sifatida ma'naviy merosimizning uzviy qismini tashkil etdi. Jumladan, avliyolar hayoti bilan bog'liq ibratli hikoyalar, milliy qahramonlarning dushmanlarga qarshi mardona kurashlar va jasoratlari to'g'risidagi afsona va rivoyatlar hozirgi kunga qadar saqlanib qolgan bo'lib, ular o'zlikni hamda milliy qadriyatlarning mohiyatini anglashga yaqindan

¹.Abdulahadov N, Abrorov S, Toshqulov A. Sarmozor ziyoratgohi. Toshkent.: «Bayoz» 2014-y. 167-168-betlar

yordam beradi. Ikkinchidan, muqaddas ziyoratgohlardagi hayvonlar, daraxt va o'simliklar hamda buloqlar bilan bog'liq qarashlar ekologiyani saqlab qolishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga kishilarning ekologik to'g'risidagi bilim va tushunchalarini mustahkamlab boradi....

Aholida mehnatsevarlik hislatlarini kuchaytirishda muqaddas ziyoratgohlardagi avliyolar kultining roli muhim ahamiyat kasb etadi. Ulug' zotlarning avliyolik darajisiga yetishiga tinimsiz mehnat yotganligi bois aholi o'rtasida mehnatga bo'lgan munosabat avliyolar hayotiga taqlidiy ravishda kechgan.

Ko'hna ziyoratgohlar asrlar mobaynida o'ziga xos ma'naviy tarbiya vazifasini bajarib kelgan. Bu kishilar tafakkurida tabiatda, vatanga bo'lgan mehr-muhabbatlarni o'stirib borishga muhim omil sifatida kata ahamiyat kasb etadi »¹

Takidlash joizki, muqaddas qadamjolar hamda ziyoratgohlardagi urf-odatva marosimlarni izchil tarzda o'rganish xalq tarixini o'rganishning muhim ahamiyatga ega tarkibiy qismi hisoblanadi. Chunki «O'zbek milliy ma'naviy qadriyatlarini tayanch ustunlaridan biri bo'lgan muqaddas qadamjo va ziyoratgohlarning mental tafakkur shakllanishiga ta'siri hamda alohida tadqiqot manbai sifatida o'zbek mentalitetining tarixiy shakllanishi ildizlarini ochib berishda muhim o'rin tutadi.

Ko'rinib turibdiki, muqaddas ziyoratgohlar kishilardagi oliy tuyg'ularni shakllantirishda muhim rol o'ynagan.»²

Mahalliy aholi o'rtasida ziyoratgohlarni ziyorat qilish nafaqat ma'naviy-ruhiy tanomdan, balki jismoniy tomondan ham foydali bo'lishi haqida fikr shakllangan. Bu haqda solih insonlardan biri Hazrat Bishr Hofiy shunday deb aytgan ekanlar: ³ «Ey zohidlar jamoasi! Sayohat qilinglar, yaxshilardan

¹.Abdulahadov N, Eshonboyev O'. Ko'hna Marg'ilon ziyoratgohlari. Farg'ona.: «Farg'ona» 2007-y. 299-300-betlar.

².Abdulahadov N, Rahmonov A, Ahmedov M Buvayda ziyoratgohlari. Toshkent.: «Yangi asr avlodi» 2013

³.Raxmonov S. O'zbekistonni musulmon olami qayta kashf qilmoqda. // «Xalq so'zi» gazetasi №39 (7269) 2019 yil. 3 bet.

bo'lasizlar, chunki suv oqsa yaxshi bo'ladi. Agar suv bir o'rinda ko'p tursa buziladi.» Albatta, ushbu jummalarda insonga nisbatan nisbatan suvning misol sifatida keltirilishi bejiz emas. Chunki inson salomatligi to'g'risidagi bilimlari binoan, inson tana massasining nisbatan ancha kata qismini suv tashkil etadi.

Darhaqiqat ziyorat qilish o'z mazmun mohiyatiga ko'ra, ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy tomonidan muhim ahamiyatga ega bo'lgan, xalq urf-odatlarining tarkibiy qismi hisoblanadi. Xulosa sifatida aytish mumkinki, ziyorat ob'ekti hisoblangan ziyoratgohlar va muqaddas qadamjolarga asrlar davomida ijtimoiy munosabatlar, madaniy jarayonlarning o'ziga xos ko'pqirrali jihatlari tarkib topgan. Ziyoratgohlarda avvalo, xalq mentalitetiga xos bo'lgan belgilar, va eng muhimi xalq xotirasi o'z ifodasini topgan.

Ziyoratgohlar tarixi va u bilan bir qatorda ziyorat urf-odatlari yuzasidan ilmiy izlanishlar olib borish, izchil o'rganish Tarix sohasida o'z yechimini kutayotgan masalalarni atroflicha yuritishda muhim omillardan biri sifatida alihida rol o'ynaydi.

1.2. Ziyoratgohlarning yuzaga kelish omillari

Hozirgi vaqtgacha ziyoratgohlar, real manfaatlarni asos qilib ommaviy e'tiqodni ifoda etuvchi muqaddas joylar sifatida uzoq tarixiy jarayonlarda ma'naviy ozuqa beruvchi omillar bo'lib aholining maishiy turmushiga o'ziga xos vazifalarni o'tab kelgan. Shuning bilan birga mozorlar uzoq-yaqindan ziyorat qilish uchun kelgan jamoat ahlini uchrashib, o'zaro madaniy aloqalarni tiklash nuqtasi sifatida juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Xalq turmush tarzida ziyorat so'zining zamirida umid qilish, yengil tortish, darddan xolis bo'lish, savob ishga qo'l urush tushunchasi yotadi. «Ziyoratingiz qabul bo'lsin» degan iborada esa kishilarning hayotdan orzu-umidlarini ro'yobga chiqishi hamda istaklari ifodalangan.

Ziyorat ob'ekti bo'lgan muqaddas joylar ko'p hollarda mozor nomi bilan atalib kelgan bo'lib, «Mozor» so'zi «Muqaddas joy», «Ziyorat joy» ma'nosini anglatadi.

Mozorlarning patdo bo'lishi yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, islomning ilk davrlarida jangchi va avliyolar shahid bo'lgan joyga nisbatan «Mashhad» atamasi qo'llanilib kelingan.¹

Arablarining O'rta Osiyoga uyushtirilgan harbiy yurishlari davomida ular o'zlari fath etgan hududlarda din yo'lida o'ldirilganlar, ya'ni «Shahidlar» (ardog'lanishini) paydo bo'lishiga harakat qildilar. Xalifalikning dastlabki yillaridayoq jangchilar bilan bir vaqtning o'zida kirib kelgan islom dini targ'ibotchilari sa'yi - harakatlari tufayli joylarda g'ayridinlar bilan bo'lgan janglarda o'ldirilgan musulmonlarning qabriga borish, ularni tavof qilish ziyorat sifatida ko'rilgach, mahalliy xalq orasida islomiy ziyoratgohlarni ziyorat qilish odat tusiga kirdi.

¹.Andulohatov N, Haydarova Z, Azimov O. Bibi Ubayda ziyoratgohi.«Farg'ona» nashriyoti 2009-y. 8-9- betlar.

Alloh oldidagi shahidlar martabasi haqidagi hadislar bunday « Mashhad» mozorlari haqidagi diniy qarashlarni aholi o'rtasida keng tarqalishiga sabab bo'ldi. Bundan ko'rinadiki, Islomning ilk davridayoq musulmonlarning ziyoratgohlari islom yo'lida shahid bo'lgan zotlarning mozorlari bilan bog'liq bo'lgan. Bu mozorlar aksariyat hollarda « Mashhad» yoki « Shahid» mozor nomi bilan aholi o'rtasida mashhur bo'lgan.¹

Mashhad nomi, ya'ni toponimi Respublika va undan tashqarida ham ko'p tarqalgandir. Jumladan, Farg'ona vodiysida Namangan viloyati Uychi tumanidagi Mashad qishlog'i, To'raqo'rg'on tumanidagi Shahidon, Marg'ilon shahridagi Mashhad mahallasi shular jumlasidandir. Manbalarda Mashhad, Shahidon kabi toponimlar «Shahidlar mozori» kibi mazmunga egaligi qayd etilgan. Toponimning o'ziga «Shahid» arabcha so'z bo'lib, islom yo'lida halok bo'lganlar mozori degan ma'noni bildiradi, bu joy nomlari aslida O'rta Osiyoni arablar tomonidan istilo etilishi, islom e'tiqodi bilan bog'liqdir. Mashhad iborasi toponim sifatida qadimda «Shahid» yoki «Al-shahid», «Ad-shahid» shaklida muomalada bo'lib, asrlar o'tishi bilan mahalliy aholi uni «Mashahud», «Mashhad yoki soddalashtirib mahalliy shevada mashat deb atay boshlangan»²

Farg'ona vodiysida joylashgan muqaddas qadamjolar haqidagi dastlabki ma'lumotlarni X asrdan boshlab musulmon tarixchilarining asarlarida qayd etilganligini ko'rish mumkin. Masalan, Abu Bakr Narshaxiyning 944- yilda yozilgan «Buxoro tarixi» asarida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, Movarounnahrda kelgan arab lashkarboshisi dafn etilgan. Movarounnahrda Qutayba ibn Muslimning qabri vaqt o'tishi bilan ziyoratgoh sifatida e'zozlana boshlanganligini³ Narshaxiy o'z asarida keltirgan ma'lumotlardan kuzatish

¹.Abdulahadov N, G'oziyev T. Shohimardon. Toshkent.: « Yangi asr avlodi»2010-y. 117-119- betlar

².Ismoilov M, Abdusalomov A. Toshqo'rg'on va Mashhad qishloqlari tarihidan lavhalar . «Namangan» nashriyoti 2006-y. 10-11- betlar

³.Narshaxiy Buxoro tarixi. Toshkent.: Kamalak 1991-y. 132-bet

mumkin: «Qutaybaning qabri Farg'onaga mashhur bo'lib, u «Raboti Sarhang» degan joyda, Koh deb atalgan bir qishloqda o'rnatilgan. Viloyatlardan odamlar ziyorat uchun hamisha u yerga borib turadilar». Ammo Narshaxiy «Buxoro tarixi» asarining arab tilida yozilgan asl nusxasi yetib kelgan emas. Ma'lum bo'lgan nusxasi bu fors tiliga tarjima qilinib, asrlar davomida bir necha bor taxrir, qisqartirish va qo'shimchalarni boshidan kechirgan nusxasidir.¹

Narshaxiyning zamondoshi bo'lgan Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Abubakr al –Maqdisining(947 ming) «Ahsan at-Ta'qosim fi ma'rifat al-aqolim» («Iqlimlarni o'rganish uchun eng yaxshi qo'llanma») kitobida Farg'ona vodiysidagi Hazrat Ayyub bilan bog'liq Ayyub chashmasi (Hozirda Qizg'iziston Respublikasi Jalolobod viloyati) mavjudligini olib o'tgan. XIII asr oxirida XIV asr boshlarida yashagan Jamol Qarshiyning «Mulhaqot as-suroh» («As-Surohga ilova») nomi bilan mashhur bo'lgan asarida esa Farg'ona vodiysidagi bir qancha ziyoratgohlar nomi tilga olingan. Unga ko'ra, Farg'onaning Isbit Bulon (Hozirda Safed Bulon) deb ataluvchi mavzeida g'ayridinlar bilan g'azot qilib shahid bo'lgan 2700 sahoba va tobe'inlarning qabri bo'lgan Jamol Qarshiy O'shdagi Osaf Ibn Barhayo va Qo'qon shahri yaqinida dafn etilgan imom Husaynning nabirasi ibn Abdulla ibn Ali (Hozirda Mashhadi maydon) mozorlari haqida m'lumotlarni keltirib o'tgan. Qizig'i shundaki, bunday ziyoratgohlarga o'sha davrlarning o'zida mahobatli maqbaralar qurganlar.²

Aytib o'tish joizki, Farg'ona vودisiga arablarning ilk yurishlari Qutayba ibn Muslimdan bir muncha oldin yuz berganligi haqida ma'lumotlar ham mavjud. Ba'zi o'rta asr tarixchilari ularni Xulfoi Roshiddin davrida yuz berganligini ta'kidlaydilar va shu sababdan Farg'ona vodiysidagi ziyoratgohlarni Muhammad Sallolohu alayhi vasallamning safdoshlari nomi bilan bog'laydilar. Jumladan mazkur holatni tarixchi olim Sh. Kamoliddinov shunday izohlaydi:

¹. O'zbekiston-buyuk allomalar yurti. Birinchi kitob. Toshkent.: «ma'naviyat» 2010-y. 81-bet

² Abdulahadov N, G'oziyev T. Shohimardon Toshkent.: «Yangi asr avlodi» 2010 y. 119-120- betlar

«Hadislarga ko'ra, Muhammad payg'ambar Markaziy Osiyo mintaqasiga, xususan Samarqand shahriga kata ahamiyat bergan bo'lib, o'zining sahobalariga bu shaharni va u joylashgan mamlakatni ya'ni Turkistonni fath qilishga da'vat qilgan va rag'batlantirgan. Bizning davrimizgacha Markaziy Osiyoning turli qismlarida sahobalarning va tobe'inlarning shahid bo'lganliklari haqida ko'plab rivoyatlar va ularning dafn etilgan joylari saqlanib qolgan. Bu hadislar va xalq rivoyatlari huningdek sahobalarning mozori asosli ravishda shunday xulosaga kelishga imkon beradiki, Muhammad payg'ambarning ayrim sahobalari balki haqiqatda ham arablarning Markaziy Osiyoga qilgan ilk harbiy yurushlarida ishtirok etganlar yoki har holda, buni o'zlarining burchi deb bilganlar.»

Ma'lumki, Muhammad Sallallohu alayhi vasallamning safdoshlari u zot bilan muloqotda bo'lgan yohud gazotlarida qatnashgan kishilar sahobalar (tarafdorlar) deb atalgan. Keyinchalik Muhammad Sallallohu alayhi vasallamni loaqal bir marotaba, garchi go'daklik chog'ida bo'lsa ham ko'rgan barcha kishilar sahobalar deb atala boshlangan. Sahobalar Arabistondan tashqaridagi o'lkalarni fath etishga kirishgan ilk musulmon qo'shinining o'zagini va eng sobit qadam, qat'iyatli qismini tashkil etgan. Sahobalarning oliy qatlami muhojirlar va ansorlardan iborat bo'lgan. Ular dastlabki xalifalarni saylashga ta'sir ko'rsatganlar, ularni noiblik va oliy darajadagi lashkarboshilik mansabiga tayyorlashgan. Sahoba erkaklarning umumiy miqdori xalifa Umar davrida 10 ming kishini tashkil etgan.

Sahobalardan keyin ularning ishini davom etirgan ilohiyotchilar qatlami tobe'in (qaram, izdosh)lar deb atalgan undan keying davrdagi ilohiyotchilar tobe'inlarning tabe'inlari yani tab'aa tobe'in deb atalgan. Sahoba va tobe'inlarga bo'lgan hurmat va e'tibor keyinchalik ular qabrlarini e'zozlashga va ularni fazilatlari haqida asarlar paydo bo'lishiga olib keldi. Farg'ona vodiysidagi islom dinining dastlabki vaqtdagi jangchilar nomi bilan bog'liq qadamjolar o'rta asrlardayoq xalq tomonidan ziyoratgoh sifatida muqaddaslashtirilgan.

Bularning aksariyati Muhammad payg'ambar Sallallohu alayhi vasallamning ashoblari, musulmon dunyosida mashhur zotlar Sa'd ibn Abu Vaqqos , Abdurahmon ibn Avf hazrat Akkosh, Hasti Mu'oz ibn Jabal, Hazrati Bilol, Uvays Qaraniy singari sahobalar nomi bilan bog'liq ziyoratgohlarni kiritish mumkin. Garchand ularni, Farg'ona vodiysida bo'lganliklari tarixiy haqiqatga to'g'ri kelmasa-da, biroq islom targ'ibotchilari dastlabki vaqtlarda bu zotlarning nomlaridan mahalliy diniy e'tiqodlarga qarshi kurashda keng foydalanganlar. Natijada, islomdan oldingi muqaddas joylar o'rniga musulmon avliyolar bilan bog'liq mozorlar paydo bo'ldi.

Masalan, ko'hna Quva shahristonida XX asr boshlariga qadar Bilol ota mozori bo'lgan. Bu mozor aynan arablar istilosi davrida buzib tashlangan ko'handiz, ya'ni arki-a'loning o'rniga joylashgan edi. Arkning buzib tashlanganligi tahida X asr yashab o'tgan arab sayyohlarining asarlarida ham ma'lumotlar uchraydi. Biroq 1963-yili ko'handizda arxeologik qazishmalarni olib brogan V.A.Bulatova bu yerda IX-XI asrlarga mansub qabrlarni aniqlagan edi.

Albatta mazkur ma'lumotlar tarixiy haqiqatdan bir muncha yiroq. Chunki arablarning Movaraunnahrga ilk yurishlari islomda "Xulofoi roshidin" (To'g'ri yo'ldan boruvchi xalifalar), Movaraunnahrda choryorlar deb atalgan dastlabki to'rt halifadan keyingi davrlarda sodir bo'lgan. Biroq, muqaddas joylar (qadamjolar, ziyoratgohlar) atrofida markazlashgan voqealar haqida hikoya qiluvchi yozma hujjatlarda bu voqealar aynan "xulofoi roshidin" davri bilan tarzda talqin etiladi. Binobarin, muqaddas joylarni ziyorat qilgani kelgan hatto mahalliy aholi ham bu yerga kim va qachon qanday qilib dafn etilganligini va qasi bir as'hob ekanligini ishonch bilan ayta olmaydi. Bunday muqaddas joylar - ga himat qiluvchi xodimlar har doim bir xil javoblarni aytishga urinadilar.

Birinchisi- ha bu u chindan ham Arabistonda halok bo'lgan. Biroq uning jasadi tarafdorlari tomonidan olib kelinib bu yerdagi maqbaraga dafn etilgan yohud, ushbu joyda u shahid bo'lgan va uning qoni to'kilgan. Shundan so'ng uning

jasadini yuvishib, Arabistonga olib ketganlar(ko'p hollarda Madinadagi al-Baqi qabristoniga deb ko'rsatiladi). Odatda jasad ortilgan oq tuya va uni yetti joyda to'xtab o'tganligi va shundan so'ng din yo'lida shahid bo'lganlarning qabrlari paydo bo'lganligi yoki yettita tobut tayyorlanib, turli o'lkalarga yuborilganligi hamda shu tarzda ko'plab ziyoratgohlarning paydo bo'lganligi haqidagi rivoyat keltiriladi. Ikkinchi javob-bu avliyoning qadamjoyidir. Bu yerning qadamjoy ekanligi bir xudojoy kishining tushida bashorat bo'lgan yoki qaysidir kitobda o'qib aniqlangan. Bunday javoblarning ko'p variantliliigi o'z navbatida musulmonlar tomonidan aytilajak tanqidlaridan saqlab qoladi. Boshqa yana bir jihati-oddiylik, ya'ni kishilarning o'zlariga munosib bo'lgan tarixni istaganliklaridir. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, arablar 651- yili Marv shahrini egallashgach, Markaziy Osiyoga tez-tez hujumlar uyushtirib turganlar. 654- yili arablarning Maymurg' va Sug'dga hujum qilganliklari yozma manbalarda tilga olinadi. 667- yili esa arab qo'shinlari Chag'oniyonga (Surhondaryoning o'rta oqimidagi viloyat) hujum uyushtirilib bu yerdagi mahalliy eftalitlar sulolasiga qattiq zarba beradilar. O'sh vaqtda arablar Markaziy Osiyoga qilinaajak yurushlarga tayyorgarlik ko'rish uchun 50 ming arab oilasini Basra va Kufa shaharlaridan Xurosonga ko'chirib kelishgan edi. Mazkur ma'lumotnomalar keltirilish sababi shuki, Hazrat ali Karramallohu vajhahu halifaligi davrida arab lashkarlari Markaziy Osiyo hududlariga yaqin yerlarga o'zlarining dastlabki harbiy yurushlarini uyushtira boshlaganlar. Bu esa o'z navbatida Abdulloh ibn omir singari sahobalarning Markaziy Osiyoga kelganliklari to'g'risidagi rivoyatlarni paydo bo'lishiga olib kelganligi ehtimoldan holi emas.¹

O'sha davr muhaddislarining hadislarni jamlash yo'lidagi safarlari ko'pdan-ko'p davlatlarda bo'lganligiga sabab,² bu davrda Rasululloh Sallallohu alayhu vasallamdan keyin ikki yuz yilga yaqin vaqt o'tgach, sahobalar,

¹Abdulahadov N, Haydarova Z, Azimov O. Bibi Ubayda ziyoratgohi. Farg'ona.: «Farg'ona» 2009-y. 27-28-bet.

²Uvatov U. O'zbekiston – buyuk allomalari yurti. Birinchi kitob Toshkent.: «Ma'naviyat» 2010. 51- bet

tobe'inlarning aksariyati diniy ma'lumotni yoyish maqsadida dunyoning turli joylariga tarqalib ketgandilar. Ular qaysi joyga borsalar shu yerga Qur'on, Hadis ilmlarini xalqqa yetgazganlar. Bu holatlar, tabiiyki, muhaddislarni hadis jamlash borasidagi safarining asosiy sabablaridan biri bo'lgan Xulosa sifatida aytish o'rinli, turli diniy e'tiqodlar, xususan zardushtiylik, buddaviylik va boshqalar o'zaro kesishgan Farg'ona vodiysida VII-VIII asrlarda yuz bergan arablarning harbiy yurishlari hamda o'lkaga islom dinining kirib kelishi va yoyishi o'z navbatida, mahalliy aholining tasavvur, tushuncha hamda dunyoqarashida kata tarixiy-madaniy ahamiyatga molik jarayon sifatida baholanadi. Ma'lum ma'noda ijtimoiy-madaniy ta'sir doirasida mahalliy aholining asrlar mobaynida shakllangan qadriyatlari va madaniy an'analari va islomiy qadriyatlari va madaniyat o'zaro aloqada bo'lib, bir-birini boyitishga xizmat qildi. Shu holatni ziyoratgohlar misolida ham ayish mumkin.

Islom dini va madaniyati Farg'ona vodiysi xalqlari tarixida, xususan, ziyoratgohlar tarixida mutlaqo yangi davrni ochib berdi. Islomiy odob-axloq ziyorat maskanlarida o'z ifodasini topdi. Shuning bilan birga yangicha me'moriy yechim, ziyoratgohlarga oid tushunchalar tarkib topa berdi. Binobarin, bu o'rinda, yangi ziyoratgohlar shakllanishida muhim o'rin tutgan omillar, qatorida, ma'lum bir madaniy yaxlit tizim doirasidagi nufuzli shaxs sifatlari, yangi komil inson g'oyasini o'zida mujassamlashtirgan inson omili muhim rol o'ynadi. Bundan tashqari, Farg'ona vodiysining o'ziga xos shart-sharoitlari hudud omili ham ziyorat maskanlari tarixiy taqdiriga ta'sir etgan omillardan biri hisoblanadi.

I bob bo'yicha xulosa

Farg'ona vodiysi hududida joylashgan ziyoratgohlar aholining ijtimoiy hayotida muhim o'rin tuganligi davr manbalarida ham o'z ifodasini topgan. Ziyorat maskanlari ijtimoiy faoliyati, jamiyat bilan bog'liq holda kechadigan harakat, urf-odat va boshqa jihatlariga ko'ra, turli nomlar bilan atalib, tushunchalar aholi ongida asrlar davomida shakllangan. Farg'ona vodiysida bunday nomlarga misol sifatida odamlarning ma'lum bir paytda tashrif buyurishini bildiradigan «ziyosatgoh», «ziyosat maskani» biror nufuzli shaxsning ilgari bu yerga kelganligi ishora qiluvchi «qadamjo», «muqaddas qadamjo» ziyorat bilan bir qatorda dafn etish marosimlari ham o'tkaziladigan joy ekanligini bildiruvchi «mozor», «qabriston» ma'lum me'moriy himoya vositasi-inshootiga egaligini anglatuvchi «maqbara» kabi ziyorat ob'ekti bilan bog'liq kategoriyalarni tavsiflash mumkin. Fergantrop tipidagi insonning Selung'ur g'oridan topilishi ham vodiylar ziyoratgohlari ilk shakllanish unsurlari uzoq, asrlarga borib shakllanishini isbotlaydi.

Islomiyatdan avvalgi davrlarda ham Farg'ona vodiysida bir qancha e'tiqodlar yonma-yon yashagan bo'lib, o'lkada buddaviylik diniga oid yodgorliklar topilganligi. Zardushtiylik dini ziyorat maskanlari bugungi kunda qadar saqlanib qolganligi bunga dalil. Vodiylarda islom dinining kirib kelishi va yoyilishi islomiy ziyorat maskanlari shakllanishi bilan birga kechdi. Chunki harbiy yurishlar, janglar paytida halok bo'lgan askarlar, martabali qo'mondonlar va sarkardalar mahalliy hududga dafn etildi. Vodiylar o'zining tabiiy sharoitiga ko'ra tog'li hududlar bilan o'ralganligi bois arablar bu yerdagi mahalliy kuchlar qarshiligini so'ndirish oson kechmagan. Qolaversa shimoli-sharqdan kochmanchi turkiylar hamda Xitoyning madadiga tayanib mahalliy aholi yana qaytadan bosh ko'tarishi mumkin edi. Buning oqibatini yaxshi anglagan arablar vodiylar aholisi ijtimoiy hayotiga ta'sir o'tkazish, birinchi navbatda, islom dinini mahalliy aholi o'rtasida tezroq yoyilishining mavjud barcha imkoniyatlarini

safarbar etdilar. Arablarning yirik, ko'zga ko'ringan lashkarboshilari vodiya keldilar, hatto Qutayba ibn Muslim o'z hayotining keying davrini Farg'onada o'tkazdi. Vodiya'dagi mavjud avvalgi diniy e'tiqodlarga mansub ob'ektlar buzib yuborildi. Ularning o'rniga islomga xos maskanlar, xususan, ziyorat maskanlari yuzaga keldi. Bunday yangi tashkil topgan ziyorat maskanlari dastlabki paytlarda faqatgina yirik harbiy yo'lboshchi, sarkarda va askarlar dafn etilgan. U paytlarda mahalliy aholining deyarli hammasi ham islomni qabul qilmaganligi va vafot etgan kishining sha'ni tahirlanishdan himoya etish nazarda tutilib dafn etilganlarning barchasining ham asl shaxsiga oydinlik kiritilmaganligi, hattoki sir tutilganligi ehtimoldan holi emas.

Keyinroq vodiya'da islom asoslari qaror topgach, jangchilar dafn etilgan maskanlar din yo'lida halok bo'lganlar qoni to'kilgan, hoki yotgan tabarruk joy, ya'ni ziyoratgoh sifatida, vafot etgan insonlar esa azob chekkan, insoniy fazilatlar sohibi bo'lgan shaxslar sifatida xalq xotirasida gavdalandi.

Bugungi kunda Farg'ona vodiysining istalgan hududida ziyoratgohlarga safar qilgan kishi mahalliy aholi orasidagi afsona, rivoyat va naqlarga duch kelishi tabiiy. Inson o'z mohiyatiga ko'ra, bir qancha ehtiyojlarga ega bo'lgan mukammal mavjudatdir. Ana shunday ehtiyojlardan biri-bu bilishga bo'lgan ehtiyojdir. Shu asosda u o'zini anglashga intiladi. Ziyoratgohlar, muqaddas qadamjolar ziyoratga brogan ziyoratchilar o'sha joy mutasaddilari, mas'ullari yoki hozir bo'lgan keksalardan ziyorat tarixiga doir bir-ikki so'z so'rashlari ko'p kuzatiladi. Ular o'z navbatida ma'lum bir afsona yo rivoyatni maroq bilan so'zlab beradilar. Ularning ishontirish qobilyati, so'zlarning ruhiy ta'sirchanlik kuchi shunday darajadagi, voqeani tinglayotgan ziyoratchilarga psixologik jihatdan, ta'sir etib, ba'zan ko'zlari namlanganligini ko'rish mumkin. Hikoya qiluvchilarning bunday noyob qobilyatini ko'p vaqt ziyoratchilar bilan muloqot qilib ma'lum malaka orttirganligi bilan izohlash mumkin. Odatda, deyarli aksariyat ziyorat maskanlari tarixi bilan bog'liq, afsona va rivoyatlar talqiniga doir umumiy xarakter shuki, ilm-fan sohasi uchun g'oyatda muhim sanalgan

tarixiy voqealikning aniq qachon, qayerda, qanday tarzda yuz berganligiga ko'ra emas, balki azaldan Sharq o'quvchisi didiga xos tinglovchilarga ta'siri bo'lgan so'z borayotgan fikr markazida turuvchi shaxs yohud avliyo hamda uning hayotiy faoliyatida duch kelingan «murakkab bir masala va uning tarbiyaviy yechimi tahlili» ga bag'ishlanadi. Ziyoratgohlarga tashrif buyuruvchilar yosh jihatidan asosan, o'rta va keksa yoshdagi kishilardan iborat ekanligi inobatga olinsa, ular bu voqealarni ko'p ham tahlil qilish va yoritish uchun manba dalil va isbot talab etiladi. Yozna ishonchli ilmiy manbalar mavjud emasligi sharoitida hanuzgacha ko'pgina ziyoratgohlar tarixi bo'yicha o'lka tarixiga qiziquvchilar ehtiyojini qondirish uchun afsona va rivoyatlar ilmiy tahlil etilmagan yagona manba bo'lib qolmoqda.

II bob Farg'ona vodiysi ziyoratgohlari tasnifi va tavsifi.

2.1. Muqaddas qadamjolar va ziyorat maskanlari tasnifi.

Ma'lumki, Farg'ona vodiysi o'zining geografik o'rniga ko'ra, Sharqning muhim savdo-iqtisodiy yo'li hisoblangan Buyuk Ipak yo'li o'tgan hudud hisoblanadi. Vodiy geografik xususiyatiga binoan shimolda Talas hamda Oto'ynoq tizma tog'lari orqali Talas vodiysi sharqda Farg'ona tizmasi orqali Qoshg'ar va Sharqiy Turkiston o'lkasi, g'arbda esa Toshkent vohasi va mirzacho'l, janubda oliy tizma tog'lari orqali tog'li Badaxshon - Pomir o'lkasi bilan chegaradoshdir. Aytish joizki, Farg'ona vodiysi hududidan uzoq o'tmishdan ajdodlarimizning yashagan ilk makonlaridan biri So'x tumanida Selung'ur g'oridan topilgan.¹

Ushbu ma'lumotlarga tayangan holda aytish mumkinki, Farg'ona vodiysi qadimdan aholi yashab kelayotgan manzillardan biridir. Farg'ona vodiysida, o'z navbatida, ming yilliklar, asrlar davomida mozorlar, ziyorat maskanlari, ziyoratgohlar, muqaddas qadamjolar shakllangan. Hozirgi kunga qadar ziyoratgohlar o'rganilib bir qator risolalar chiqarilgan bo'linsa-da, biroq ziyoratgohlarni ma'lum ichki xususiyatga ko'ra, klassifikatsiyalash, ya'ni ma'lum sinflarga bo'lish va shu asosda tadqiq etgan holda natijalarni umumiyalashtirish ishlari deyarli olib borilmagan. Xususan, tasniflashga oid izchil bo'lmagan ayrim tadqiqotchilar tomonidan fikr-mulohazalar olib borgan tadqiqotchilar mozorlarni quyidagi kategoriyalarga ajratadilar.

1.Mozor (arxeologik)-qabr, go'r; 2. Mozor (diniy) – muqaddas qadamjo, ziyoratgoh, sig'inish predmeti; 3. Mozor (etnografik)- muqaddas daraxtlar, muqaddas butalar.

Rus olimi Kislyakov N.A esa o'z tadqiqotlarida mozorlarni ikki guruhga ajratib, dastlabki guruhga avliyolarning o'ziga tegishli mozorlarni kiritgan edi

¹.O'zbekiston Xalqlari tarixi. I-jild. Toshkent.: «Fan» 1992. 3- bet

«Bunday mozorlarga latta parchalari va unga mahkamlangan ot yoli va tog' echkisining shohlari ilib qo'yilgan. Ko'p hollarda mozorlar yaqinida bir necha daraxtlar o'sadi. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, ba'zan qabrning hech bir belgisi bo'lmaydi. Faqatgina shu yerda dafn etilgan avliyoga tegishli buyumlar uyib qo'yiladi». Ikkinchi guruhga kiruvchi mozorlarga N.A. Kislyakov mozorga dafn etilgan avliyo shaxsiga bevosita bog'liq bo'lmagan ziyorat qiluvchi muqaddas joylar, jumladan alohida daraxt va daraxtlar, kata toshlar yoki qoyalar, g'orlar, tog'lardagi daralar va buloqlarni ham kiritgan edi. Jumladan, L.I. Klimovich ham musulmonlarning ziyorat qadamjolarga «muqaddas toshlar, shuningdek suyaklar, shoh, dum bilan bog'langan tug' bayroqlar qabr va mozorlarning eng asosiy muqaddas ashyolari sifatida e'zozlanib kelingan» deya alohida ta'kidlab o'tadi.

Ushbu mezonlar asosida Tojikistonlik tarixchi olim Hamza Kamolov o'zining Farg'ona vodiysining g'arbiy qismida joylashgan ziyorat maskanlari yuzasidan tadqiq etilgan «Shimoliy Tojikiston mozorlari tarixi» mavzusidagi ilmiy ishida ziyoratgohlarni uch turkumga ajratadi: 1) Hayotda yashab o'tgan sofiylar, zohidlar, ulamolar, olimlar, shoirlar va davlat arboblari tegishli bo'lgan mozorlar; 2) Fayzi Osor, ya'ni muqaddas ashyolar bilan bog'liq mozorlar; 3) Muqaddas qadamjolar.

O'zbekistonlik tadqiqotchi, Buxoro ziyoratgohlarini o'rgangan N. Yo'ldashev esa islom diniga «Muqaddas» joylar va ularning mozorlarini ziyorat qilishni tarixiy, ijtimoiy-sinfiy jihatdan shunday turlarga ajratadi:

1. Islomgacha bo'lgan majusiylik va otashparastlik davridan qolgan, ayrim ruhoniylar tomonidan o'zining shaxsiy manfaatlariga moslashtirilgan qadamjo, avliyo va ularning mozorlarini ziyorat qilish; 2. So'fizm-tasavvuf diniy oqim namoyondalarining ba'zilarini muqaddaslashtirish va ularning qabrlarini ziyorat qilish; 3. Ayrim hukmdorlari va ularning mozorlarini ziyorat qilish; 4. Hunarmandchilik bilan shug'ullangan, keyin «avliyo» darajasiga ko'tarilgan

shaxslarning qabrini ziyorat qilish; 5. Hukmronlarning siyosiy-diniy hokimiyatiga qarshi kurash olib borgan kishilarning mehnatkash xalq tomonidan avliyo darajasiga ko'tarilishi tarixi va ularning mozorlari ziyorat qilish.

Shu o'rinda ta'kidlab o'tish kerakki, muqaddas joylarni o'ziga xos belgi va vazifasiga ko'ra, tasniflanishdan avval Hamza Kamolov hamda N. Yo'ldashevlarning muqaddas ziyoratgohlarni bu tarzda tasniflash chog'ida yo'l qo'yilgan ba'zi bir kamchiliklari to'g'risida to'xtab o'tish kerak bo'ladi. Chunki mozor, qadamjo, fayzi osor ziyoratgohlarning barchasi aholi uchun mozor, ya'ni aziz joy tushunchasi bilan belgilanadi va ularning qaysi biri qadamjoy yoki mozor ekanligini emas, balki ularning ziyoratgoh vazifasini qanday darajada bajarish katta e'tiborga molikdir. Ayni paytda Farg'ona viloyati, xususan, Marg'ilon shahrida joylashgan ziyorat maskanlari yuzasidan tadqiqotlar olib borgan N. Abdulahatov o'zining «Ko'hna Marg'ilon ziyoratgohlari» nomli kitobida shartli ravishda Marg'ilon shahri ziyoratgohlarini tasniflashda o'ziga xos tartibga amal qiladi:

I. Qur'oni Karimda nomi zikr etilgan Iskandar Zulqarnayn nomi bilan bog'liq ziyoratgoh: Podshoh Iskandar mozori;

II. Muhammad Payg'ambar sallallohu alayhu vasallamning muborak mo'ylari bilan ziyoratgohlar;

III. Hazrat Ali avlodlari bilan bog'liq ziyoratgohlar: Shoh Mansur, Nosir shoh, Ulug' Hazrat Bobo, Kirgil mozor, Podshohxon to'ra G'avsul A'zam avlodlarining ziyoratgohi, Xojam Podshoh (Ofoq xoja) ziyoratgohi;

IV. Sahobalar va tobe'inlar nomi bilan bog'liq qadamjolar, Xoja Ma'oz, Xo'ja Egiz, Pur Siddiq, Jiddiy mozor ziyoratgohi;

V. Tasavvuf tariqati namoyondalari nomi bilan bog'liq ziyoratgohlar; Xoja Muhammad Porso, Sochli Eshon, Dovudxo'ja Eshon, Qirg'iz Xalfa mozori, Ko'kmozor, Xoja Langolang, Shamsiddin Tabriziy, Yakkatut mozori, Sarmozor,

Aziz mozor, Oq Eshon Ota mozori, Muhammadniyoz ziyoratgohi;

VI. Din ulamolari bilan bog'liq ziyoratgohlar; Burhoniddin al-Marg'inoniy, Go'ri avval, Ulug' ota, Imom Zahiriddin mozori, Yakka qabr, Yetti Og'ayni Botirlar ziyoratgohi, Qirg'iz mozor;

VII Ayollar nomi bilan bog'liq ziyoratgohlar; Shoira Uvaysiy Ziyoratgohi, Childuxtaron, Qizlar mozor ziyoratgohi.¹

Mazkur ma'lumotlarni o'rganib atroflicha tahlil qilgan holda aytish mumkinki, Farg'ona vodiysi ziyoratgohlarini turli belgilari va xususiyatiga qarab tasniflash mumkin. Yuqoridagi tadqiqotchilar fikr-mulohazalaridan xulosa sifatida kuzatish mumkinki, ular bergan tasniflar ham barcha ziyoratgohlarni birdek tasniflash ob'ekti sifatida qamrab ololmaydi. Misol sifatida Yigit pirim ziyoratgohi aynan bir xil nom va vazifada Respublika turli hududlari, jumladan, Farg'ona vodiysining qator tumanlarida Uchko'prik, Rishton, Toshloq, shuningdek,² Qo'qon shahrida ham mavjud bo'lgan. Qolaversa, islomdan avvalgi davrlarda Xubbi suv ma'budi hisoblangan. Islom nozil bo'lgan ota-bobolar eski ma'budlardan voz kecha olmay, ularning ayrimlarini islomlashtirishganlar. Shu tarzda Xubbi-Xubbiota bo'lib qolgan.³ Islom davrida bitilgan qo'lyozma asarlardan ham Xubbinig kata mavqe va e'tiboriga ega shaxs timsolida ifodalanganligini bilib olish qiyin emas⁴ Bu esa, o'z o'rnida Yigit pirim singari ziyorat ob'ektlarini alohida o'rganishni taqozo qilsa, ikkinchi tomondan ham islomdan avvalgi davrlarga mansub e'tiqodlar tizimida, ham islomiy madaniyat rivojlangan asrlarga taraqqiy topgan ziyorat maskanlarini

¹Abdulahatov N., Eshonboboyev O'. Ko'hna Marg'ilon ziyoratgohi. Farg'ona.: «Farg'ona» 2007. 28-30- betlar.

²Abdulahatov N., To'xtaboev I. Toshloq tarixidan lavhalar. Toshkent.: «Yangi asr avlodi» 2011. 83-86- betlar

³Dadaboyev M. Huqandi latif mahallalari va ko'chalarining nomlanish tarixi. Farg'ona.: «Farg'ona» 2007.148b

⁴Alisher Navoi.Mukammal asarlar to'plami. 17-tom. Nasoyim ul-muhabbat. Toshkent .: «Fan» 2001. 422-bet

maxsus mavzu doirasida ilmiy izlanishlar orqali tadqiq qilishni talab etadi. Ziyorat ob'ekti hisoblangan ziyoratgohlarni turli ichki xususiyatlari hamda belgilariga qarab turlicha turkumlash, bu borada ilmiy munozara yuritish mumkin. Biroq tasniflash jarayonida ikki asosiy omillarni ya'ni milliy, diniy-an'naviy omillar hamda turistik amaliy faoliyat omillarini yoddan chiqarmaslik zarur hisoblanadi, zero, bugungi kunda turizmga asosiy hal etilishi muhim bo'lgan masalalardan biri sifatida aniq amaliy foydali turistik (marshrut) yo'nalishini ishlab chiqish ko'riladi. Bunda esa ziyoratgohlarning to'g'ri tasniflanishi ma'lum ma'noda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ijtimoiy – gumanitar fanlar va boshqa sohalarda erishilgan yutuqlarga tayangan holda ziyorat maskanlarini qator yo'nalishlar bo'yicha tasniflash mumkin. 1.Tarixiy jihatdan ziyoratgohlarni tasniflashda ayrim ziyorat maskanlarining tarixiy shaxslar hayoti va faoliyati davomida ular uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan makon sifatida baholanishini umutmaslik zarur. Bundan tashqari, tarixning muhim siyosiy pallalarida (masalan, vatan ozodligi uchun olib borilgan kurashlarda) ziyoratgohlarning tayanch siyosiy markaz rolini ham ba'zan o'taganligi tarix sahifalarida qayd etilgan. Dalil sifatida, istiqlolchilik harakati namoyondalarining qarorgohlari aksariyat ziyoratgohlar tevarak-atrof hududlarida joylashganligini keltirishni mumkin. ¹

Bu hol bir tomondan, erksevar turkiy xalqlarda azaldan davom etib kelayotgan ota-bobolar hoki yotgan tabarruk zaminni yoki bosqinchilar oyog'i ostida toptalishiga yo'l qo'ymasik vatanparlik tuyg'usi bilan hamohang ekanligi bo'lsa, ikkinchi tomondan, e'tiqodi mustahkam aholining ijtimoiy hayotida ziyoratgohlarning o'rni alohida ahamiyat kasb etib, ular turli tomondan bu joyga ma'naviy ozuqa olish maqsadida kelishi bilan izohlanadi². Aynan shu sababli

¹. Bu haqda batafsil ma'lumot olish uchun qarang: Rajabov Q. Farg'ona vodiysidagi istiqlolchilik harakati: mohiyati va asosiy rivojlanishi bosqichlari. Toshkent.: «Yangi nashr» 2015.y.92-95- betlar
2.O'sha asar. 158- bet

istiqlolchilik harakati nomiyondalari tomonidan eng muhim qarorlar qabul qilinadigan kengash-qurultoylar ham ziyorat maskanlari joylashgan hududlarda chaqirilganligini kuzatish mumkin. Sobiq Sovet mustabid tuzumi tarixiy haqiqatni g'ayriilmiy talqin qilib, ziyoratgohlarni «Antisovet bosmachilik uyasi» deb atagan edi.¹ Amalda bu sovet hukumatining ziyoratgohlariga bo'lgan munosaabatining asosiga, aslida esa mustabid tuzum mohiyatini ro'yi-rost ifodalagan achchiq haqiqatga aylandi. 1929-yil Shohimardon qishlog'ida o'ldirilgan Hamza Hakimzoda Niyoziy ishi Sho'rolarning ziyorat maskanlariga qarshi yalpi hujumi uchun yana bir bahona bo'ldi.² Umuman olganda yuqorida qayd etilgan misollardan ham ko'rinib turibdiki, garchi ziyoratgohlar diniy maskanlar sifatida baholansa-da, aslida ular asrlar mobaynida siyosiy voqeliklar, tarixiy jarayonlardan chetda qolmagan. Shu bois tarixiy jihatdan tasnif etilganida shu va boshqa sabablarga e'tibor berish lozim.

2. Genealogik (shajaraviylikka asoslangan) tasnif. Bunda asosan, ziyoratgohda dafn etilgan avliyo yohud ziyorat maskani bo'lib shakllanishida sababchi bo'lgan shaxslarning o'zaro qarindoshlik munosabatlariga alohida munosabat bildiriladi. Misol tariqasida Buvayda tumanida joylashgan Bibi Buvayda, Podshoh pirim mozorlari xususida so'z yuritish mumkin. Ta'kidlash joizki, mahalliy aholi orasida Podsho pirim, Bibi Buvayda hamda qo'shni Qirg'izistonning Olabuqa tumanidagi Shoh Fazl, Safed Bulon kabi mozorlar bir xonadonga mansub bo'lgan zotlarning mozorlari hisoblangan. Shu boisdan ziyorat etuvchilar agar Bibi Ubayda va Poshsho pirim ziyoratgohini ziyorat etsalar, albatta,³ Safed Bulondan Shoh Fazl mozorining ziyorati uchun borishni

¹Abdulahatov N., To'xtaboyev I. Toshloq tarixidan lovhalar. Toshkent.: «Yangi asr avlodi» 2011. 315-bet

²Jo'rayev N., Karimov Sh. O'zbekiston tarixi. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Ikkinchi kitob. Toshkent.: «Sharq» 2011. 418- bet

³Abdulahatov N., Haydarova Z., Azimov O. Bibi Ubayda ziyoratgohi. Farg'ona .:«Farg'ona» 2009. 14- bet

ham niyat qiladilar. Garchand oradagi masofa uzoqligi yuz chaqirimdan ziyod bo'lsa-da, ona hamda farzandining mozorlarini ham birini ziyorat etish xalq uchun odatiy ijtimoiy voqelikka aylangan. Odatda bir xonadonga mansublik holatlari, ya'ni shajaraviy bog'liqlik, asosan, sayyidlar, xojalar va ularning avlodlari bilan bog'liq ziyorat maskanlarida uchraydi. Shu o'rinda har bir ziyoratgoh tarixiga bag'ishlangan asosli ma'lumotlar mavjud bo'lmagani holda qanday qilib ularning genealogik tasniflash mumkin, degan haqli savol tug'ilishi tabiiy. Ma'lumot uchun bugungu kunda yurtimizda ko'plab nasabnoma, irshodnoma va boshqa ko'pgina nodir hujjatlar topilib o'rganilmoqda. Joylarda oilalarda ham mazkur turkumga kiruvchi qimmatli yodgorliklar saqlab kelinmoqda. Ko'p hollarda hujjatlarda sayyidlar, xojalar avlodlari tartib bilan «Ahli bayt» yani payg'ambar xonadoni va sahobalarga qanday tarzda bog'liqligi ko'rsatib berilgan. Binobarin, ziyoratgoh bevosita nomi nisbat berilayotgan shaxslarning shajarasini aniqlashda ushbu nasabnoma hamda irshodnomalarning ahamiyati yuksakdir. Farg'ona vodiysi xalqlari orasida kata hurmat-ehtiromga ega bo'lgan sayyidlar ikki toifa bo'lishib, biri-«Hasaniy sayyidlar», ikkinchisi - «Husayniy sayyidlar» deb nomlanadilar. Hasaniy sayyidlar Hazrati G'avsul A'zam Muhyiddin Sayyid Abdulqodir Jiyloniy rahmatullohi alayhi avlodlari Qo'qon, Marg'ilon shaharlarida, shuningdek, bir qancha Markaziy Osiyoning shahar, qishloqlarida istiqomat qilayotgan bo'lsalar-da, turkiyzabon mintaqalarda, asosan, Husayniy sayyidlar muqim yashaydilar. (Ma'lumot uchun Hazrati G'avsul A'zam ham ona tarafidan Husayniy sayyidlardan hisoblanadilar)¹ Odatda, islom dunyosida, xususan, Markaziy Osiyo² mintaqasi o'lkalarida ma'lum bir ziyoratgohlarning, ularda

¹ Ostonaqulov N., Abdulahatov N., Toshqulov A. Yozyovonlik Suyarxon To'ra. Toshkent.: «Turon zamin ziyo» 2014. 104-105- betlar

² Raxmonov S., Ibrohimov I. O'zbekiston ziyorat turizmining yangi markaziga aylanmoqda.// «Xalq so'zi» gazetasi. 2019.yil 22- fevral № 37. (7267) 3- bet

dafn etilgan shaxslarning munosabatlari bog'liqligiga qarab maxsus atamalar qo'llanilgan. Masalan, o'zbek xalqi mentalitetiga payg'ambarimiz Muhammad sallallahu alayhu vasallamdan boshlangan «oltin silsila» ning davomchilari bo'lgan yetti pir ziyoratgohlari tushunchasi shakllangan. Bu fikr surilishining sababi «oltin silsila» vakillari, avlodlari bilan ta'lim bir darajada aloqador deb baholanuvchi ziyoratgohlar Farg'ona vodiysida ham joylarda mavjudligidir. Bundan tashqari, vodiyning o'zida mavjud ziyoratgohlarda dafn etilgan shaxslarning faoliyati va nasablari yuzasidan «Silsilai sharif»lar yuzaga kelib, silsila shaklida asarlar yozish an'anasi ham shakllangan. «Silsila» so'zining etimologik ma'nosiga e'tibor berilsa, arabchadan tarjimada zanjir, halqa degan tushunchani anglatadi. tasavvufda tariqat vakillarining ikki xil yo'nalishda nisbiy bog'lanishlari xuddi shu tarzda aytiladi. Birinchisi, har bir shayx o'z piri ustoz, ustozining ustoz ismlarini shu tartibda to Muhammad alayhissalomga qadar nomma-nom bayon etish. Ikkinchisi, har bir shayx o'zining ota-bobolari kimlar bo'lgani va qaysi mashhur zotga borib yetishini tasdiqlaydigan shajaradan iborat hisoblanadi.¹Silsila, nasab, toifa hamda tasnif izlanishlarda e'tiborli bo'lish har bir tadqiqotchidan kata bilim va mahorat, tajribani talab etadi. Chunki ayrim mutaxassislar sohada tasavvuf silsilasi bilan naslu nasab silsilasini gohida adashtirib yuborishadi. Ustozdan shogirdga (pirdan xalifaga) o'tadigan ma'naviy silsilani, ajdoddan avlodga (otadan o'g'ilga) o'tadigan nasli nasab shajarasi bilan chalkashtiradilar. Bu hol sababi aksariyati tariqat silsilasi sayyid avlodlari tomonidan davom ettiriladi. Davr taqozosiga binoan, sayyidlar avlodidan oddiy xonadon vakiliga ham nisbat tegishi kuzatiladi. Shunday hollarda ba'zan sayyidlar avlodlari shajarasi bilan silsila aralashib ketadi. Tasavvuf silsilasi ma'rifiy yo'nalish hisoblanib, asoschilar ma'lum va manzur shaxs va shu bilan birga turfa toifadan chiqqan namoyondalar bo'lishgan.

¹.Abdulahatov N., To'xtaboyev I. Toshloq tarixidan lavhalar. Toshkent.; «Yangi asr avlodi» 2011. 248-249-betlar

Boshqacha qilib aytganda, tasavvuf vakillari orasida oddiy xalqdan yetishib chiqqan kishilar hamda payg'ambar sallollohu alayhu vasallam avlodlaridan hisoblangan ashrafzoda va sayyidlar ham bo'lib, tabaqasidan qat'iy nazar,

hurmat-ehtirom qoidalariga mas'uliyat bilan rioya qilingan. Silsiladagi o'rinbosarlik huquqi otadan o'g'liga meros bo'lib qolmasdan, shaxsiy sifat va faoliyatiga berilgan baho asosida ustozdan shogirdiga bevosita o'tgan hamda bu

shaxslar o'z bilimi, qobiliyati tufayli e'tiroflarga sazovor bo'lishgan. «ota bolani yo'qlik olamidan borliq olamiga kelishiga sababchi bo'lsa, ustoz shogirdiga ilm berib, borliq olamidan ulug'lik osmoniga ko'taradi»¹ degan hikmatga amal qilib, ilm ahli qadrlangan. Shajaraviy tasnif chog'ida mazkur mulohazalarga hamda munosabatlarga tayangan holda ziyorat maskanlarini shajaraviy tasniflashdan tashqari yana o'ziga xos bir tasnif usulidan ustoz-shogird yo'nalishidan foydalanish ham tavsiya etiladi. Buning bir qator afzalliklari mavjud. Avvalo, ziyoratgoh yoki qadamjo shakllanishida sabab bo'lgan shaxslarning ilk davrlardagi islom ziyoratchilari, hadis, fiqh, kalom, tasavvuf bilimdonlari bilan qay darajada bog'langanligi aniqlash imkonini beradi. Ikkinchidan, u yoki bu o'lkalarning Farg'ona vodiysi bilan ilmiy muhitning shakllanishidagi o'zaro ta'siri hamda nisbatini aniqlash imkonini taqdim etadi. Uchinchidan, Movarounnahr, xususan, Farg'ona vodiysiga islomiy ilmlar qachon, qaysi yillar va mintaqalar orqali qanday qilib kirib kelishini o'ziga xos xaritasini tasavvur qilish mumkin. Genealogik tasniflash tarixiy tasniflashni ma'lum ma'noda mustahkamlashga xizmat qiladi.

3Arxeologik tasniflash o'z mohiyati va shakliga ko'ra, muhim ahamiyatga ega bo'lgan ziyoratgohlarni o'rganishda salmoqli rol o'ynaydi. Chunki tarixiy jarayonlar davomida Farg'ona vodiysi boshqa o'lkalarga nisbatan bir necha

¹.Ostonaqulov I., Abdulahatov N., Toshqulov A. Yozyovonlik Suyarxon To'ra. Toshkent.: «Turon zamin ziyo» 2014. 124- bet.

martalab ortiqroq vayronkor tashqi kuchlar ta'siriga uchragan hudud hisoblanadi. Vodiy seysmik jihatdan faol bo'lgan tog' tizmalari qurshovida joylashganligi bois, bu yerda o'tmishda sodir bo'lgan tabiiy ofatlar insonlar faoliyati mahsullariga jiddiy zarar yetgazganligi tarixiy manbalarda qayd etilgan. Bu va boshqa omillar sabab vodiya yodgorliklar boshqa o'lkalarga nisbatan unchalik ko'p asl holicha saqlanib qolmagan. Saqlanib qolgan yodgorliklar ham oz emas. Biroq bu masalada Farg'ona vodiysi bir necha

vaqtlar tushkunlik davrini boshidan kechirib, yana qaytadan sivilizatsion taraqqiyotga yuz tutganligi ham ayni haqiqat. Yana bir o'ziga xos xarakterli tomoni, butun Movarounnahrda bo'lgani singari vodiya ham ko'pgina inson faoliyati yorqin aks etgan ob'ektlar, xususan, aholi punktlari, shaharlar, qal'alar o'z o'rnida emas, balki uning yonginasida qadimiy nomini saqlab qolgan holda qad ko'targan. Va bu jarayonga aynan shu nomdagi vayronagarchilikdan oldingi shahar o'rni – eski shahar joylashgan hudud o'zining mudofaa inshootlari, ijtimoiy binolaridan qolgan xarobalar bilan birgalikda qarovsiz tepalik yoki do'nglikka aylangan. Bora-bora aksariyat hollarda qandaydir omillar sabab bu joylar ziyoratgoh yoki qadamjoga aylanib, mahalliy aholi orasida mifologik materiallar yuzaki asos bo'lgan. Albatta, bu afsonalarga yuzaki qarash degani emas, har bir afsona tub zahirida ma'lum nisbatlarda haqiqat ham mavjudligi tahmin qilinadi. Ammo mubolag'a ko'pligi, shaxslar hamda jarayonlarning ko'pincha chalkashtirib yuborilishi jiddiy ilmiy tanqidiy tadqiqotlarni talab etadi. Yana shunisi ham borki, aynan mana shu mifologik manbalar arxeologik ob'ektlarni izlab topish hamda tadqiq etishning asosiy usullardan biri hisoblanadi. Sinchkovlik bilan nigoh tashlagan kishi tekislik hududida joylashganligiga qaramay, farqli ravishda ziyoratgohlar va qadamjolarining tagzimini ko'pincha do'nglik yoki tepalik ekanligi va bu tepalik tabiiy tabiat

¹ Bobobekov H. Qo'qon tarixi. Toshkent.: «Fan» 1996. 22- bet

ko'rinishidan ko'ra sun'iy tepalika o'xshashligini his qiladi. Lekin ayrim ziyorat maskanlari o'rni o'tmishdan gullab yashnagan bog'i bo'stonlar, yirik savdo va hunarmandchilik markazlari, hattoki davlat qarorgohlari, o'rda, saroy, ark joylashgan yer bo'lganligini hamma ham tasavvuf etishi qiyin. Mazkur fikr isboti sifatida Qo'qon shahrida joylashgan ziyoratgohlar tarixiga oid ma'lumotlarga nazar tashlash mumkin. Taniqli tarixchi H. Bobobekov o'zining «Qo'qon tarixi» nomli asarida¹ «Shohruh o'rda va qo'rg'on qurish uchun qulay joy tanlashga farmon beradi. yuborilgan odam «Ko'k to'nliklar» yashaydigan ikki soy oralig'ida joylashgan hududni qulay joy deb hisoblaydilar. Ular bu yerda ark quradilar va uning atrofida saroy va binolar qura boshlaydilar» deya qayd etiladi. Uning ushbu fikrini boshqa bir mahalliy o'lkashunos M. Dadaboyev ham tasdiqlab, shunday yozadi: «Qo'qon xonligi tashkil topgach, poytaxtning birinchi o'rdasi bu yerdan uncha uzoq bo'lmagan «Ko'k to'nli azizlar» mozori yonida Shohruhbiy tomonidan bino etilgan. Ikkinchi o'rda esa uning o'g'li Abdurahimbiy tomonidan 1730- yillarda ushbu tepaqo'rg'onda qurilgan. Tarixiy asarlarda bu o'rda «Qal'ai Raimbiy» degan nom bilan mashhur bo'lgan. Abdulkarimbiy tomonidan Chorsuda uchinchi o'rda qurilgan, Qal'ai Raimbiy sarbozlar istiqomat qiladigan qal'aga aylandi. Sarbozxona ko'chirilgach, bu joy qabriston uchun ajratildi. Shundan boshlab «Tepaqo'rg'on qabristoni» deb nomlanib keldi. ¹ Qatag'on yillarida o'limga mahkum qilgan kishilar ushbu qabristonda qatl etilib, umumiy chuqurlarga ko'mib tashlangan. Shahrimizning yuzlab begunoh fuqarolari hoklari shu zamindadir. O'sha mudhish voqealardan so'ng odamlar mayyitlarni bu yerda dafn etmay qo'yidilar. ² O'tgan asrning oxirlariga kelib bu aziz tuproq tashlandiq bir joyga, axlatxonaga aylanib qoldi».

¹ Dadaboyev M. Huqandi latif mahallalari va ko'chalarining nomlanish tarixi. Farg'ona.: «Farg'ona» 2007.147-148- betlar

² Nuriddinov T., G'ulomov S., Ahmedov M. Qo'qon tarixi va atrof tumanlarining tarixiy -madaniy yodgorliklari . Toshkent.: «Istiqlol nuri» 2013.11- bet

Uning ushbu fikrlarini o'tkazilgan arxeologik tadqiqotlar ham ma'lum ma'noda to'ldiradi. Melodiy era boshlarida urbanizatsiyalashgan qarorgoh negizida hozirgi Tepaqo'rg'on yodgorligi o'rnida qadimgi shahar shakllangan bo'lib, u uzluksiz ravishda ilk o'rta asrlarga qadar rivojlanib kelgan. Arablar yurishlari arafasida shahar Tepaqo'rg'ondan boshqa joyga ko'chganligi kuzatiladi.

Go'zal bog'-u rog'lar o'rnida qanday qilib ziyoratgohlar vujudga

kelganligini turli sabablar bilan izohlash mumkin. Masalan, 1740- yillarda qalmoqlarga qarshi mudofaa janglarining birida bahodir bir yigit yuksak vatanparvarlik namunasini ko'rsatib halok bo'ladi. O'z qahramonlarini unutmeydigan xalq bir ovozdan podshohlik bog'ining baland joyiga dafn etishni ma'qullaydilar. Keyonchalik, bu yer «katta qabriston» deya atalib,¹ qabriston hududida «Dahmai shohon »(Shohlar dahmasi) yuzaga keladi va deyarli barcha xonlar shu yerda dafn etiladi. Hattoki, Amir Umarxon o'zini dahmaga kirish eshigi ostiga dafn etishlarini vasiyat qilib, vasiyat amalga oshirilganligi to'g'risida ma'lumot mavjud. Mazkur dahmaga hozirda Qo'qon xonlari xonadoniga mansub 19 kishining qabri joylashgan. Qabristonning yana bir qismida malikalar xilxonasi-xon avlodlaridan bo'lgan ayollar dafn etilgan Modarixon memoriy majmuasi o'rin olgan.²

Yuqorida qayd etilganlardan kelib chiqib, bir yoqlama sub'ektiv xulosa chiqarmaslik lozim.³ Chinki ushbu jarayondan boshqacha ko'rinishda mavjud

¹.Mirzoolim mushrif. Ansob us-salotin va tavorix ul-havoqin (Qo'qon xonligi tarixi). G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1995. 16- bet

² NuriddinovT., G'ulomov S., Ahmedov, I. Qo'qon shahri va atrof tumanlarining tarixiy – madaniy yodgorliklari. Toshkent.: «Istiqlol nuri» 2013. 32-33 betlar.

³ Abdulahatov N., G'oziyev T. Burhoniddin Marg'inoniy: Tarixiy haqiqat va asotirlar. Toshkent «Yangi asr avlodi» 2010. 216- bet

bo'lgan ziyoratgohlar qadamjolar haqida tarixiy qaydlarda ham ma'lumotlar uchraydi. Chunonchi, turli sabablarga kora, vayron bo'lib, bizning davrimizgacha yetib kelmagan. Tarix sahifalaridan o'rin olgan ijtimoiy aholi punktlari, manzillaridagi ziyoratgohlarni ham unutmaslik lozim. Masalan, Burhoniddin Marg'inoniy bilan bir davrda turmush kechirgan avliyo Momo Xotin haqida Muhammad Muftiy Ohangaroniy XVI asrda ham aholi tomonidan qabri ziyorat qilib kelinganligi to'g'risida yozar ekan, «mahfiy qolmasinki, Momo Xotin ziyoratgohi Axsikentda voqe'dir » deya eslatib o'tadi. Bu kabi

ma'lumotlar atroflicha o'rganishni taqozo qiladi. Ayrim ziyoratgohlar, ziyorat maskanlari bevosita ijtimoiy maskanlardan holiroq hududda mavjud bo'lgan. Bu kabi jarayonlarda ham tasavvuf tariqati vakillari shaxsi bilan ziyorat maskanlari alohida ajralib turadi. Chunki so'fiylik tariqati vakillari ko'p hollarda mol-dunyo ishlariga qiziqmay, boshqalar qatori oddiy hayot kechiradigan va maqbaralari ham ko'pincha so'fiyona shaklda kamtarona holda bo'ladi. Aksariyat ular boshqalarga halal bermaydigan, shahar chekkasi yoki shahardan tashqari joylarda istiqomat qilib o'zlarini holi hududga dafn etishlarini vasiyat qiladilar. Albatta , bu borada ular oddiy xalqqa ibrat bo'lishni ham nazarda tutadilar.¹ Biroq shunisi ham borki, ular dafn etilgan kimsasiz joylarda vaqt o'tishi bilan aholi maskanlari, qishloqlar yuzaga kelishi kuzatilgan. Bunda esa ziyorat maskanlari alohida rol o'ynagan, chunki u ijtimoiy manzillar ziyoratgohchilarga xizmat ko'rsatish (servis) ehtiyojidan kelib chiqqan. Bu hol Farg'ona vodiysida ham ziyorat turizmi tarixiy asosga ega ekanligi yana bir karra isbotlaydi. Bu borada mikrotarix tadqiqotlari ² qo'l keladi. Shahar cheti³ yoki tashqarisida joylashgan qadamjolarining bevosita hattoki shahar arkiga

¹. Ahmadaliyeva L. Mavlaviy Namangoniy maqbarasi. // Moziydan sado 1(77). 2018.

². Ilhomov Z. Tarix fani metodologiyasi. Toshkent.: Nizomiy nomidagi TDPU. 2012. 47- bet

³. Abu Tohirxo'ja Samarqandiy. Samariya // Meros. Toshkent.: «Kamalak» 1991. 34- bet

qo'shib olinish holatlari tarixiy jarayonlarda ro'y bergan. Avvalo, hukmron doira yoki ijtimoiy rag'bat tufayli, so'ngra manzil kengayishi, yo'llar to'g'rilanishi, sug'orish tizimlari, mudofaa inshootlari va boshqa tadbirlar ziyorat maskaniga tog'ri kelib qolganida, hurmat – ehtirom yuzasidan aylanib o'tishga harakat qilingan. Afsuski, sobiq mustabid tuzum davrida bunday yechimlarda e'tibor berilmay, qurilish ob'ektlarga to'g'ri kelib qolgan ziyoratgohlar va maqbaralar to'g'ridan to'g'ri buzib tekislab yuborildi va o'rnida esa jamoat binolari, sanoat korxonalari barpo etilib, ekinzorlarga aylantirildi. Natijada, ayrim ziyoratgohlar tashqi ko'rinishi turli chizmalar,

loyiha, hisobot va kundaliklardagina saqlanib qolgan xolos.

4. Etnografik jihatdan tasniflash chog'ida asosiy urg'u mahalliy aholi orasidagi an'analarga beriladi chunki, aholi orasidagi kundalik tajriba bilim va qarashlarga ko'ra ziyoratgohlar, qadamjolar, mozorlar ikki xil turkum bo'lib, birinchisi, ziyorat xush ko'riladigan, turli sayllar tadbirlar o'tkaziladigan ziyoratgohlar hisoblanadi. Uchinchi turkumga kiruvchi muqaddas joylar esa beruxsat tadbirlar tashkillashtirishda ko'ngilsizlik yuz berishi mumkin, deya qaraladigan yoki umuman o'tkazilmaydigan maskanlardir.¹ Bundan tashqari, tasniflashda boshqa jihatlarga ham ahamiyat berish joiz sanaladi.

Tasniflash o'z mohiyati, shakliga turlicha bo'lishi mumkin. Lekin bunda asosiy e'tibor qo'yilgan masalaning ilmiy-nazariy jihatdan to'g'riligiga hamda amaliy jihatdan foyda keltirilishiga qaratilishi lozim.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, barcha tasnif turlari ham muammoning e'tibordan chetda qolgan joylarini izohlash imkonini beradi.

¹ Abdulahatov N., Eshonboboyev O'. Ko'hna Marg'ilon ziyoratgohlari. Farg'ona.: «Farg'ona» 2007. 165-166-betlar

2.2. Farg'ona vodiysida Hazrat Ali va avlodlari nomi bilan bog'liq ziyoratgohlar.

Geografik xaritaga ko'z tashlagan har qanday shaxs albatta, Markaziy Osiyo hududida insonlar ismi bilan bog'liq joy nomlari keng tarqalganligiga ishonch hosil qiladi. Ushbu joy nomlari qatorida, Hazrat Ali (k.v.) ismi bilan atalgan joy nomlarini ham uchratish mumkin. Bu haqda tarixchi Sh. Kamoliddinov ham fikr bildirgan. Ma'lumki, Markaziy Osiyo tarixiy antropotoponimiyasining ¹ muayyan qismini qadimgi arablar hamda ilk islom davridagi tarixiy shaxslarining ismlaridan yaslgan joy nomlari tashkil etadi. Ayrim aholi maskanlarining nomlari islom dini yo'lida qurbon bo'lib, keyinchalik odamlar ongida avliyolar qatoriga kiritilgan sahobalar, ya'ni Muhammad sallallohu alayhi vasallam safdoshlarining ismlari bilan bog'liq. Misol sifatida, Samarqand, Balx, va O'rta Osiyoning boshqa joylaridagi Aliobod kabi bir nechta shaharlarning nomlari Muhammad payg'ambarning kuyovi va amakivachasi, afsonalarga boy tarixga ega inson, islom dinining ulug' va qo'rqmas targ'ibotchisi, Ali Ibn Abu Tolibning ismi bilan bog'liqdir. Bunday fikrni Farg'ona vodiysidagi Shohimardon, So'x tumanidagi, Shohimardon singari joylar misolida ham mumkin. Hazrat Ali shaxsi haqida shundan alohida takidlash keraki, u islom olamida «Asadulloh» ya'ni «Xudoning sheri», «Shohimardon» ya'ni «mardlar shohi» tahallusini olgan islom lashkarboshisi bo'lib, Chahoryorlarning 4-chisi va so'nggisi bo'lgan Hazrat Ali karramallohu vajhahu milodiy 661- yil 21- yanvarda Kufa masjidida namoz vaqtida 63-yoshida shahid bo'lgan va Najaf shahrida dafn etilgan.

Pokistonlik islomshunos X.U.Rahmon ma'lumotlariga binoan, Hazrat Alining vasiyatida ko'ra, uning jasadi dastlab shu shaharda dafn qilingan.

¹. Antropotoponimiya-kishi nomi bilan bog'liq toponimlarni tadqiq etuvchi soha.

Tarixdan ma'lumki, Najaf shahri Bag'dod shahridan 160 km janubiy uzoqlikda joylashgan bo'lib qadimdan o'z ziyoratgohlari bilan mashhur bo'lgan. Ma'lumotlarga ko'ra Hazrat Ali karamallohu vajhahuga atab daslabki sag'ana Abbosiylar sulolasidan bo'lgan halifa Xorun ar-Rashid (786-809) ko'rsatmasi asosida ,791-yilda barpo etilgan. Ibn Havqalning xabar berishicha , Mosul hokimi hamadoniylardan bo'lgan Abu Hayja uning tepasiga kata gumbaz o'rnatilgan. O'sha paytlardan boshlab Alining Najafdagi maqbarasi ulkan majmuaga aylanib, Makka va Madinadan keyingi uchinchi ziyoratgoh sifatida mashhur bo'lgan. Ziyoratgohga qimmatbaho va nodir buyumlar vaqf qilingan.

Shu o'rinda Hazrat Alining jasadi Najaf shahrida dafn etilganligi aniq dalillar bilan isbotlangan edimi, degan savol tug'ilishi mumkin. Darhaqiqat, takidlash joizki, Hazrat Ali nomi bilan bog'liq ziyorat maskanlari o'rta asrlarda musulmon mamlakatlarining bir qancha shaharlarida mavjud bo'lgan. X asrda yozilgan muallifi noma'lum «Kitob hudud ul-olam min al-mashriq ila-l-mag'rib» («Olamning mashriqdan mag'ribgacha bo'lgan chegaralari haqidagi kitob») anonim asarida Hazrat Alining qabri Kufa shahrida ekanligi aytilsa-da, ammo mazkur davrda yashagan arab geografik olimlari al- Mas'udiy hamda ibn Havqallar hijriy 332 (milodiy 944) yilga qadar Hazrat Alining qabri aniq qayerda ekanligi noma'lum bo'lib kelganligini ta'kidlaydilar. Ma'lumotlarga ko'ra, Hazrat Alining qabrini ba'zilar Kufadagi masjid ichida deb ko'rsatsalar, ayrimlar Madinadagi Bibi Fotimaning qabri oldida dafn etilgan, deya hisoblaganlar.

Milodiy XIV asrda yashagan tarixchi Ibn Battuta ham Damashqqa safari chog'ida bu yerda ham Hazrat Ali nomi bilan bog'liq ziyoratgohlar mavjudligini ta'kidlagan. Axborotchilar orasidagi turli og'zaki ma'lumotlar bois Hazrat Alining haqiqiy mozori qayerdaligi noma'lumligi sababli uning qabri Iroq, Suriya, Eron,Afg'oniston hamda Markaziy Osiyoning qadimiy shahar va qishloqlarida mavjud ekanligi aytib kelingan va shu tarzda Alining yetti qabri

mavjud degan ma'lumotlar paydo bo'lgan.

Albatta, mazkur voqeaning boshqa sababi ham bo'lgan. Tarixiy qo'lyozmalarda ta'kidlanishicha, Ummaviylar sulolasi (660-750) hokimiyatga erishgandan keyin Hazrat Alining avlodlari o'ldirib, ularga hurmatsizlik ko'rsatiladi. Jumladan, Ummaviylar tarafdorlari Zayd ibn Alining murdasi qabrdan chiqarib boshini kesib olib xalifa Hishomga (724-743) yuborganlar, jasadni esa Damashq darvozasiga osib qo'yishgan. Hishomdan so'ng halifa Valid (743-744) esa uni kuydirib yuboradi.

Mazkur jarayonda xalq ardoqlagan insonlarni asossiz jazo va turli xil tahqirlanishdan asrash masalasi kun tartibidagi dolzarb masalaga aylangan. Bunday sharoitda xalifalikning ta'siri kuchli Iroq va Suriyadan ko'ra, undan uzoq, joylashgan hamda to'xtovsiz mustaqillik uchun intilish kuchli milliy o'lkalar, birinchi navbatda Markaziy Osiyo mintaqasi xavfsiz hududlardan biri sanalar edi. Qolaversa, Abbosiylar ayni shu yerda Ummaviylarga qarshi faol harakat qilar edi.

Mazkur masala bo'yicha shug'ullangan olim Abdulhakim Sha'riy Juzjoniylar hazrat Ali tobuti aynan Abu Muslim faoliyati tufayli uning ayyorlari tomonidan Markaziy Osiyoga keltirilganligini bir qator manbalarga tayangan holda ta'kidlaydi. Biroq bu masala yuzasidan tarix fanida biror bir qat'iy fikr bildirilmagan. Hozirga qadar Hazrat Alining nomi bilan bog'liq ramziy qadamjolar qaysi yurtlarda mavjud ekanligi masalasi o'z yechimini topgan emas.

II Bob bo'yicha xulosa

Har qanday soha yoki o'rganilayotgan jarayon ilmiy jihatdan tahlil etilganda mavjud bir butunlikni qismlarga bo'lib tadqiq qilishni taqozo qiladi. Ziyoratgohlarni ilmiy jihatdan o'rganilganda ularni ichki va tashqi xususiyatlariga ko'ra tasniflash muhim o'rin tutadi.

Farg'ona vodiysida, bir necha yuzlab ziyorat maskanlari mavjud. Aholi o'rtasida keng tarqalgan tushunchalarga ko'ra sahobalar –islomning ilk davri bilan bog'liq deb qaralgan ziyoratgohlar va boshqa turdagi, masalan, aholi o'rtasida o'zining shaxsiy sifatlari bilan xalqning ehtiromiga sazovor bo'lgan kishilar bilan bog'liq ziyoratgohlarga bo'linadi. Ko'pincha soha mutaxassislari, tadqiqotchilarning ba'zilar bunday qarashlarga umuman e'tibor qaratmasliklari yoki shunchaki e'tiborsizlik bilan munosabatga bo'lishlari, bunday turkumlashni ilmiy jihatdan unchalik asoslanmagan, deya baholashlari ham mumkin. Lekin bunda masalaga qanday nuqtai nazardan turib yondashilganligini umutmaslik zarur. Yuqoridagi tasniflashga agar ilmiy turistik nuqtai nazardan turib baholansa, u tasniflash o'z o'rnida foydali bo'lib chiqishini kuzatish mumkin. Darhaqiqat, ziyoratgohlarni haqqoniy, atroflicha ilmiy jihatdan asoslanilgan holda to'g'ri tasniflay olish yuksak samarali natijalarni kafolatlashi muqarrardir. Buning uchun esa avvalo, ziyoratgohlarning tarixini, aholi ijtimoiy hayotida tutgan o'rnini bilish, joy iqtisodiy-ijtimoiy, geografik va boshqa jihatlarini atroflicha o'rganish o'z vaqtida tasniflashga oid izlanishlar olib borilganligini qayd etish mumkin. Biroq ular masalaning barcha tomonlarini ham birdek qamrab ololmagan. Aytish joizki, tasniflash o'z mohiyatiga binoan, ko'rilyotgan ob'ekt orqali yana bir qancha masalalarni oydinlashtirish imkonini beradi. Mana shunday masalalardan biri personifikatsiya (tashxis) hisoblanadi. Ma'lumki, tarixiy shaxslar o'tmish madaniyati, tarixiy taraqqiyotiga kata hissa qo'shadilar. Personifikatsiya usuli orqali diniy olimlar, mudarrisu qozi, muftilaru hunarmandlar tarixiy jarayonlarning faol qatnashchilari nomlari aniqlanadi, mazkur nomlar tarix sahifalariga qaytariladi, tarixning kam

o'rganilgan qismlari ajdodlarning muborak ismlari bilan to'ldiriladi. Personifikatsiya usuli ayni paytda zarur usul hisoblanadi. Chunki juda ko'p ajdodlarning shaxsiga doir ma'lumotlar, ular aslida kim bo'lganligi, qanday xizmtlari evaziga sharaflanganligi, kimlarning avlodi va ularning avlodi kim ekanligi, ustozlari shaxsi, shuningdek, xoklari qaysi tuproqda yotganligi kabi masalalar o'z yechimini kutib yotibdi. Asrlar davomida Hazrati Ali, ta'bir joiz bo'lsa, o'zbek xalqi mental tafakkurida shunchalik chuqur o'rnashganki, barcha insoniy fazilatlar haqida so'z borsa, albatta Hazrat Ali yodga olinadi. Chindan ham osmondagi yetti xil rangli fizik hodisa- kamalakning «Hasan-Husan yoyi» deb atalishi, « Kuyovni payg'ambarlar siylabdi» kabi jumlar, Shohimardon , Haydar, Murtazo singari ismlari o'zida komil inson sifatlarini jo qilgan Hazrat Alining yorqin siymosini yodga soladi. O'tmishda bo'lib o'tgan voqea-hodisalarning, qozonilgan g'alabalar mahalliy aholi tomonidan bularning barchasi Hazrat Ali o'zining duldul oti va zulfiqor qilichi vositasida amalga oshirilgan, deya tarixiy voqelikka o'ziga xos yechim beriladi. Ayniqsa, bu holat boshqa mintaqalardan farqli o'laroq, Farg'ona vodiysida, hamma tomoni tog'lar, go'zal tabiat mo'jizaviy ko'rinishlari, soylar, daryolar, takrorlanmas tabiiy ob'ektlarga boy bo'lgan o'lkada geografik jihatdan juda ham afsona va rivoyatlardagi syujetlar mos tushganida o'zgacha mohiyat kasb etadi. Mahalliy aholi tik kesilgandek bo'lib turgan qirlarni Alining qilichi zarbidan, soyliklardagi chuqurlikni uning tulpori izlaridan deb ishonadi. Ulkan xarsang toshlar esa Hazrat Ali nomi bilan bog'liq deb qaraladi.

Hazrat Ali va uning avlodlari shaxsiga hurmat-ehtirom ko'rsatishi bejiz emas. Chunki Hazrat Ali to'g'ri yo'ldan boruvchi halifalarning 4- chisi, payg'ambar kuyovi hamda Imom Hasan va Imom Husan uning farzandidir. O'zbek xalqida hozirgacha egizak farzand ko'rilsa, Hasan va Husan deb ism qo'yish an'anaga aylangan.

Tarixdan ma'lunki, Hazrat Ali halifaligidan so'ng hokimiyatni Umaviylar tezroq egallashga harakat qildilar. Ularning davri Hazrat Ali avlodlari ta'qib

ostiga olingan yillarni ham o'z ichiga oladi.

Farg'ona vodiysida to'ralar, taqdir, qiz-juvonlarni esa poshsha, poshshaxon deya tilga olish an'anaga aylandi. Tabiiyki, ular vafot etib dafn etilgan joylar mahalliy aholi orasida tabarruk joy sifatida e'zozlanib, ziyoratgohlar uchun asos bo'lgan. Mahalliy xalq orasida sayyidlar payg'ambar xonadoni vakili hisoblanilishi bois ular bilan bo'ladigan munosabatlar nozik, zargarona samimiylilik ruhida olib borilgan.

III bob Istiqlool yillarida ziyoratgohlarga bo'lgan munosabat

3.1. Ziyorat maskanlari obodonchiligi hamda turizm

Ma'lumki, mamlakatimiz taraqqiyotining yangi bosqichida milliy an'ana hamda qadriyatlarimizni tiklash, rivojlantirish ishlariga alohida e'tibor qaratib, ajdodlarimiz xotirasini ulug'lash, ularga nisbatan o'sib kelayotgan yosh avlodda hurmat-ehtirom tug'ularini shakllantirish, jumladan muqaddas qadamjolar hamda ziyoratgohlarni obodonlashtirish, ziyorat maskanlarining musulmon olamida nufuzini yanada oshirish borasida keng ko'lamda bunyodkorlik ishlari olib borilmoqda. Bunday xayrli ishlarni Respublikamizning barcha hududlarida bo'lgani singari, Farg'ona vodiysida ham bu borada ko'plab tahsinga loyiq ishlar amalga oshirilayotganining guvohi bo'lish mumkin. Shu o'rinda alohida takidlash joizki, bir paytlar aniqrog'i, mustabid tuzum davrida bunday savobli ezgu ishlarni amalga oshirish xalq qalbidagi orzu bo'lib ko'rinardi. Chunki otabobolari xoki yotgan muqaddas tuproqni obod qilish, nainki obod qilish, balki ajdodlarning muborak yodini xotirlash ham mastabid tuzum tomonidan ayovsiz tazyiq va ta'qib ostiga olinganligi, xalqning xoxish-istagiga qarshi ish tutilganligi hech kimga sir emas.

Chindan ham sobiq ittifoq tarkibida turib hech qachon milliy ravnaq, ma'naviy taraqqiyot to'g'risida so'z ochib ham bo'lmas edi. Chunki asli yovuzlik va zo'ravonlik asosida ququlgan bunday davlat intilishlarga aslo yo'l bermas edi. Amerikalik Eyn Reynd ta'biri bilan aytganda, «Insonni fikrsiz qulga aylantirish yoki uning mehnat samarasini tortib oladigan, erkin tafakkur qilishdan mahrum etadigan yoki aqlga zid harakatlarga undaydigan mohiyat, mavjud qonunlari bilan insonning tabiiy talab-ehtiyojlari o'rtasida qarama-qarshilik keltirib chiqaradigan jamiyat aslida jamiyat deb atalishga ham arzimaydi. U jinoyatchilik to'dasi yoki olomondir. Barcha insoniy qadriyatlarini nobud etadigan bunday jamiyat faoliyatini hech qachon oqlab bo'lmaydi. Bunday jamiyat farovonlik manbai emas, balki inson hayotiga xavf soluvchi

ofatdir. Shu sababdan ham, Sovet Ittifoqida yoki Fashistlar Germaniyasidek mamlakatda yashagandan ko'ra kimsasiz orolda istiqomat qilmoq inson uchun ming karra xavfsizliroqdir. »¹

1986- yil yanvar -fevral oylarida O'zkompartiyaning XXI s'ezdi bo'lib, s'ezdda «din millatchilik va shovinizmga har doim yo'l ochishini iqtisodiy, sotsial taraqqiyotga to'sqinlik qilishini, sotsialistik turmush tarzi, kommunistik ma'naviyatning qaror topishiga to'sqinlik qilishini har doim esda tutmoq kerak» deya ko'rsatma berildi. Bunday yo'l-yo'riq 1986-yil oktabr oyida bo'lgan Partiyaning markaziy Komiteti III Plenumida bir bora ta'kidlandi.² Mazkur ma'lumotlarning o'ziyoq sovet tuzumining xalqning ma'naviyat hamda madaniyati taraqqiyoti, qadriyatlari, rivojiga g'ov bo'lganini , yana bir bora isbotlaydi. « Xalqimiz ateistik mustabidlikdan ozod bo'lgandan keyin, mustaqillik yillarida O'zbekistonda ajdodlarimizning muqaddas dini bo'lgan islomning jamiyatimizdagi o'rnini qayta tiklash bo'yicha ulkan ishlar amalga oshirildi.»³ Darhaqiqat O'zbekistonda xususan, Farg'ona vodiysida keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. Bu borada tashkiliy-huquqiy jihatdan chiqarilgan farmon va qarorlar muhim dasturilamal bo'lib xizmat qildi. Bunday keng ko'lamdagi ishlar, bunyodkorlik faoliyati, albatta, bir yildayoq amalga oshmay qolmaydi, mazkur ulkan o'zgarishlarga poydevor istiqlolning ilk odimlaridayoq qo'yilganki, bugungi avlod uning mevasi-natijasini ko'rmoqda. «Mamlakatimizda mustaqillikning ilk yillaridan boshlab vijdon erkinligini ta'minlash masalasiga ustuvor ahamiyat beradi. Jumladan, muqaddas dinimiz milliy qadriyatlarimizni,⁴ buyuk aziz-avliyolarimizning xotirasi, merosini

¹. Jo'rayev N., Karimov SH. O'zbekiston tarixi. O'zbekiston Sovet mustamlakachiligi davrida. Ikkinchi kitob. Toshkent.: «Sharq» 2011. 708- bet.

². Jo'rayev N., O'zbekiston tarixi. Milliy istiqlol davri. Uchinchi kitob. Toshkent.: «Sharq» 2011. 493- bet

³. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. Toshkent.: «O'zbekiston» 2017. 30- bet

⁴. Mirziyoyev. Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz Toshkent.: «O'zbekiston» 2017. 466- bet

tiklash, qadamjolarini obod qilish bo'yicha juda ko'p ish qilindi va qilinmoqda.» Albatta, obodonchilikni o'zbek xalqi muqaddas joylardan boshlagani ham bejiz bo'lmasa kerak. O'tgan qisqa bir davr davomida qancha-qancha bobokalonlarimiz –tarixiy qadriyatlarimizning ijtimoiy-ma'naviy asoslarini tashkil etuvchi azizlarning, mo'tabar ulamolar, fikh ilmi daholari dafn etilgan ziyorat maskanlari, tabarruk izlari bosilgan qadamjolar mahalliy aholining ma'naviy ozuqa beruvchi ziyoratgohlariga aylantirildi. Asrlar qa'ridan yomg'iru qor ostida nurab, otashnafas quyosh ta'sirida qaqshab, darbadar qushu laylaklar makoniga aylanib qolgan maqbaralar qaytadan hayotbaxshlik kasb etdi. Mozorlar, qadamjolar obod bo'ldi. Ko'plab qadamjolar ziyoratgoh, dam olish va sihatgoh maskanlariga aylantirildi. Bobosini muqaddas bilgan, otasini hurmat qilgan, onasini e'zozlagan xalq hech kam bo'lmagan, bo'lmaydi ham. Vatan tuyg'usining ana shu o'q tomirlariga amal qilgan holda tashlandiq, xarobaga aylanib ulgurgan maqbaralar qayta ta'mirlandi. Atroflari tartibga keltirilib, obodonlashtirildi. Unga eltuvchi yo'laklar tekis asfaltlanib, yonlari gulzorga aylantirildi. Qarovsiz yotgan dov-daraxtlar parvarishlab, changalzorlar barham topgach, inson mehriga tashna bog' oromgoh maskanga aylandi. Daryoday oqib kelayotgan ziyoratchilar ertadan to kechgacha ziyoratni bajo aylab, miriqib dam olishmoqda.¹ Farg'ona vodiysida mavjud ziyorat ob'ektlarini muhofazaga olish va obodonlashtirish yuzasidan bajarilgan ishlar ko'lamini keltirilgan fikrlardan ham bilib olish qiyin emas. Farg'ona, Andijon va Namangan viloyatlari mintaqaviy madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish Davlat inspeksiyasi tomonidan tarixiy obidalarini asrash, restavratsiya qilish hamda ularni kelajak avlodlarga bus-butun yetkazish yo'lida zarur ishlar, tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan Farg'ona viloyatida 334 ta madaniy meros turkumiga kiruvchi ob'ekt mavjud bo'lgani holda, ularning 179 tasi me'moriy, 113 tasi arxeologik va 42 tasi monumental yodgorliklar

1. Abdulahatov N., Haydarova Z., Azimov O. Bibi Ubayda ziyoratgohi. Farg'ona.: «Farg'ona» 2009. 3-4- betlar

hisoblanadi. Buvayda tumanida joylashgan «Poshsho pirim» va «Bibi Ubayda » maqbaralari davlat muhofazasiga olingan bo'lib, to'liq ta'mirdan chiqarilgan, muhofaza belgilari, yong'in xavfsizligi anjomlari bilan ta'minlangan. ¹ Poshsho pirim maqbarasini ta'mirlash uchun bosh me'mor Sh. Zoirov tomonidan loyiha ishlab chiqilib, loyiha asosida 1995-1999 yillarda ta'mirlash hamda qisman arxeologiya ishlari olib borildi ²

Toshloq tumani misolida ham bunday xayrli ishlarni ko'plab tilga olish mumkin. Jumladan, Zarkent aholi mavzesida joylashgan Oqmozor Buvi ziyoratgohi o'tgan asrning 90- yillarigacha vayrona holatda bo'lib kelgan faqatgina yurtimiz mustaqillikka erishganidan so'ng ushbu ziyorat maskanida keng ko'lamli hajmda obodonlashtirish ishlari olib borildi. Bu kabi xayrli ishlarni amalga oshirishda zarkentlik tadbirkor Sultonboy Mamatillayevning xizmatlari beqiyosdir. Aynan uning sa'y –harakatlari natijasida Oqmozor buvi mozori Toshloq tumanining ziyoratchilar bilan gavjum qadamjolaridan biriga aylandi. Shu o'rinda yana bir jihatni alohida ta'kidlash joizki, Toshloq tumanida amalga oshirilayotgan savobli ishlarda ayollarning ham baholi qudrat o'z hissasini qo'shayotgani ko'pchilik hamyurtlar uchun ibrat namunasidir. Buni birgina Shohsanam Odiljon qizining faoliyatida ham ko'rish mumkin. Zero, uning bevosita homiyligi ostida Ukkosha ota mozori qaytadan ta'mirlandi. Shohsanam Odiljon qizi bu bilan cheklanmay, Ukkosha ota mozoridagi ikkinchi bir ziyorat ob'ektini, ya'ni Qorasoch ona qabrini ham ta'mirlashga alohida e'tibor berdi. Uzoq yillar mobaynida qarovsiz holda qolgan muqaddas joy obodonlashtirilishi natijasida yana aholining ma'naviy maskanlaridan biriga aylandi.³ Istiqlolning dastlabki yillaridan boshlab, Hazrat Ali mozorini qaytadan

¹. Madaminov M. Farg'ona vodiysida tarixiy obidalar ta'mirlanmoqda.//Savollar olami gazetasi №11 (29) noyabr. 2015 yi. 1- bet

².Nuriddinov T., G'ulomov S., Ahmedov I. Qo'qon shahri va atrof tumanlarining tarixiy-madaniy yodgorliklari. Toshkent.: «Istiqlol nuri» 2013. 10- bet

³.Abdulahadov N., To'xtaboyev I. Toshloq tarixidan lavhalar. Toshkent.: «Yangi asr avlodi» 2011.149-163- betlar

tiklashga kirishildi. 1993- yilda marg'ilonlik usta Sayyid Akbaralixon Omonullaxon to'ra o'g'li va Isoqxon Oxunov boshchiligida Shohimardonda Hazrat Ali mozori yana qaytadan barpo etildi.¹

Andijon handa Namangan viloyatlarida ham bu sohada ko'plab xayrli ishlarning amalga oshirilganligini guvohi bo'lish mumkin. Shu ma'noda qadamjolar, aziz-avliyo yoki allomalarning mozorlarini obodonlashtirishga e'tibor ayniqsa kuchayganligini his qilish qiyin emas.

Chust istirohat bog'ida joylashgan buyuk alloma mavlono Lutfulloh Chustiyning sag'ana-yodgorligi ham mustaqillik yillarida bunyod etildi. Tumandagi Chilonzor qadimiy qadamjosi mahalliy aholining sevimli ziyorat maskani hisoblanib, umumiy maydoni 1 gektarga yaqinni tashkil etadi. Mazkur maskan o'lkashunos hamda tabiatshunos A. Abdusalomov tomonidan obod etilib, qo'riqlanib kelinadi. A. Abdusalomov ziyorat maskani yuzasidan tadqiqotlar ham o'tkazib, undagi shifobaxsh o'simliklar xususiyatlarini o'rgangan.² Bu kabi ma'lumotlarni ko'plab keltirish mumkin. Asosiysi, o'zbek xalqi mentalitetiga o'tib ketgan ajdodlar xotirasiga hurmat-ehtirom tuyg'usining ona-vatanga bo'lgan muhabbat bilan uyg'unlikda yuksak saviyada shakllanganligini alohida qayd etish o'rinlidir. Zero, ajdodlarning o'z avlodlari, ya'ni vorislariga bo'lgan ta'sirini o'z davrida ko'plab olimlar to'g'ri baholaganlar. Jumladan, fransuz olimi G. Lebon ta'biricha: «Xalqlar tiriklariga nisbatan marhum avlod ko'proq taqdiriga ta'sir ko'rsatadi. Faqat ular irq asoslarini yaratgan, faqat jismoniy tuzilishi emas, balki o'y-xayollari ham fikrlari ham bizga ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Bular xatolari uchun javob beramiz, ular ezgu ishlari uchun mukofatga sazovor bo'lamiz»³

Farg'ona vodiysida ko'plab ziyoratgohlar, qadamjolarining obod qilinishi-

¹Abdulahatov N., G'ozdiyev T. Shohimardon. Toshkent.: «Yangi asr avlodi» 2010. 333- bet

² Ismoilov M., Abdusalomov A. Toshqo'rg'on va Mashhad qishloqlari tarixidan lavhalar. Namangan «Namangan» 2006. 74-78- betlar

³Ergashev Sh. Qadimgi sivilizatsiyalar. Toshkent.: «O'zbekiston» 2016

pirovardida, xalqimizning ma'naviy ozuqa oluvchi ziyorat maskanlari sifatida shakllanishi demakdir. To'g'ri, amalga oshirilgan ishlar va qo'lga kiritilgan yutuqlar o'z-o'zidan bo'lmaydi, uning zahirida astoydil chin ko'ngildan qilingan mehnat, sahiylik, olijanoblik yotadi. Shu bilan bir qatorda, sohada hali ham yechilishi lozim bo'lgan masalalar, o'z yechimini kutayotgan muammolar ham yo'q emas. Masalan, turli joylarda ziyorat ob'ektlarini obodonlashtirish hamda muhofaza qilish borasida ba'zi bir kamchiliklar va tegishli mutasaddi tashkilotlarning loqaydligi hamda e'tiborsizligi oqibatida mozarlar, qabristonlar, ziyorat maskanlari nochor va tashlandiq ahvolga kelib qolganligi qayd etilgan. Ikkinchidan, ba'zi ziyorat ob'ektlari hududini tegishli qismini muhofaza devorlari bilan o'rab olish ishlari olib borilmay, ularga obodonchilik tadbirlari tizimli va izchil tarzda tashkil qilinmagan. Uchinchidan, mazkur ziyotar maskanlarini obod etish va xayriya hasharlari singari tadbirlariga mahalliy aholini faol jalb etishga yetarli darajada e'tibor qaratish lozim. To'rtinchidan, ba'zi ziyorat maskanlari, qabristonlar, ularga tegishli hududlarda vakolatli tashkilotlar ruhsatisiz quruq xas-cho'p, barg, shox-shabballarni yoqish, qishloq xo'jaligi ekinlarini sanitariya-gigieniya talablariga amal qilmagan holda yetishtirish, uy hayvonlarini boqish, ziyoratgoh atroflariga, ayrim hollarda ziyorat maskani hududidan oqib o'tuvchi ochiq suv havzalariga to'g'ridan-to'g'ri aholi tomonidan axlat chiqindilarining tashlanishining oldini olishning aniq maqsadli ta'sirchan mexanizmi ishlab chiqarilmagan. Beshinchidan, ayrim ziyoratgohlarda ularga tegishli hududlarda yerlar o'zboshimchalik bilan o'zlashtirilib, uy-joy qurish singari diniy va milliy qadriyatlarga zid bo'lgan ishlarga yo'l qo'yilmoqda. Shuningdek, bu kabi holatlar jumladan, ziyorat ob'ektida ziyoratchilarning xavfsiz ziyoratni amalga oshirishlarini ta'minlaydigan tizimni shakllantirish, ziyoratgoh hududida begona, qarovsiz ishlar, qushlar hamda yovvoyi hayvonlar (masalan, tulki, chiyabo'ri va hokazo) ning o'zlariga makon sifatida daydib yurishlariga yo'l qo'ymaslik, ziyoratga harakatlanishning aniq tartibini ishlab chiqish, tarixiy binolarni muhofaza qilish

va ziyorat odoblari to'grisida eslatmalar berilgan lavhalarni o'rnatish, ziyoratgohlar, mozorlar tevarak-atrofini begona yovvoyi o't-o'lanlar (qamish, yilg'in va hokazo) dan muntazam tozalab turish nazoratini amalga oshirish, daraxtlar va butalarni tartibga keltirib, shakl berish, oqlash, asfaltlash, ziyoratchilar uchun zarur ijtimoiy binolar (tahoratxona va hokazolarni talab andozasida) qurish va ta'mirlash, suv ta'minoti hamda kanalizatsiya masalalarini hal qilish, ziyoratgohda yong'in xavfsizligi talablariga to'la javob beruvchi shart-sharoitlarni shakllantirish, bundan tashqari, dafn marosimlari o'tkaziladigan paytda, , ziyorat marosimlarini amalga oshirishga xalaqit qilmaydigan joy bo'lishi kerakligini alohida e'tibor qaratish kabi masalalarni hal etish ham kiradi.

Joylarda yo'l qo'yilayotgan mazkur xato va kamchiliklarni o'z vaqtida tuzatish, bartaraf etish yosh avlodni milliy qadriyatlarimizga hurmat va sadoqat ruhida tarbiyalash, ularda muqaddas qadamjo, ziyorat maskanlarini muhofaza qilish, qadrlash, ajdodlar xotirasiga hurmat-ehtirom ko'rsatish yuksak insoniy fazilat va vijdoniy burch ekanligini ongli tarzda shakllantirish, shu bilan bir qatorda, vatandoshlarimizni yurtimizdagi tabarruk qadamjolar, ziyoratgohlar, masjidlar hamda qabristonlarni obod qilishdek ezgu ishlarga faol jalb etish, bu borada aholi orasida ma'naviy ma'rifiy targ'ibot va tushuntirish ishlarini yanada kuchaytirish davr taqozosidir. Ushbu qayd etilganlardan kelib chiqqan holda, muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar, masjidlar hamda qabristonlarni obodonlashtirish, bu maskanlarda xalqimizning ziyorat qilishini qulaylashtirish, fuqarolarning diniy e'tiqod erkinligini ta'minlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratish borasidagi ishlarni tizimli tashkil etish va ularning samaradorligini yanada oshirish maqsadida ¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 2018- yil 15- fevral sanasida

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori №120 «Muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar, masjidlar va qabristonlarni obodonlashtirish ishlarini samarali tashkil etish to'g'risida» 15.02.2018. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi (www. lex. uz.) 2018-yil.17-fevral

№120 sonli qaror qabul qildi.O'zbekiston musulmonlar idorasiga juma ma'ruzalari hamda joylarda tashkil qilinadigan diniy-ma'rifiy tadbirlarda muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar, masjidlar va qabristonlarni obodonlashtirish yuzasidan targ'ibotishlarini tizimli tashkil etish va ta'sirchanligini yanada oshirish tavsiya qilinishi; Din ishlari bo'yicha qo'mita O'zbekiston Musulmonlar idorasi bilan hamkorlikda bir oy muddatda muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar masjidlar hamda qabristonlarni ziyorat qilish odoblari bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishi; O'zbekiston Yoshlar ittifoqi Markaziy Kengashi O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'lim vazirligi, Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita,O'zbekiston musulmonlari Idorasi, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini muvofiqlashtirish bo'yicha Respublika kengashi bilan hamkorlikda o'sib kelayotgan yosh avlod vakillarini milliy qadriyatlarga hurmat-ehtirom va sadoqat ruhida tarbiyalash, yurtimizdagi muqaddas qadamjolar, ziyoragohlar, masjidlar hamda qabristonlarni obod etish va ularda muqaddas maskanlarni qadrlash, muhofaza qilish va ajdodlar xotirasiga hurmat-ehtirom ko'rsatish tuyg'ularini tegishli fanlar mashg'ulotlari hamda maqsadli ma'naviy –ma'rifiy tadbirlar orqali shakllantirish; umumxalq bayramlari, shu jumladan, diniy bayramlar arafasida muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar, masjidlar hamda qabristonlarni obodonlashtirishga doir xayriya hasharlari va tadbirlarida ko'ngilli tarzda tashabbuslar bilan chiqqan yoshlarning ishtirokini ta'minlash yuzasidan choralar ko'rish; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita Adliya vazirligi va boshqa maftaatdor vazirliklar, idoralar bilan birgalikda o'zlari qabul qilgan normativ-huquqiy hujjatlarni bir oy muddat ichida ushbu qarorga muvofiqlashtirilishi ta'minlash; O'zbekiston Respublikasi teleradiokompaniyasiga, O'zbekiston Milliy axborot agentligi, O'zbekiston matbuot va axborot agentligiga qaror ijrosini tashkil etish, muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar, masjidlar hamda qabristonlarni obodonlashtirish borasida amalga oshirilayotgan ishlarni

ommaviy axborot vositalarida keng yoritib borish tavsiya etilishi kabi qator chora-tadbirlar ham belgilab berildi. Muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar, masjidlar hamda qabristonlarni obodonlashtirish va rekonstruksiya ishlari, ma'naviy-ma'rifiy va targ'ibot –tashviqot ishlari yo'nalishlari o'rin olgan.¹

Ayni paytda, shuni alohida ta'kidlash joizki, Farg'ona vodiysi o'z zaminini bag'ridan ko'plab tasavvuf tariqati namoyondalari, oriflar, ulamolar yetishtirgan o'lkadir. Shunga monand tarzda bu zamindagi qadamjolar, tabarruk ziyorat maskanlarining aksariyati tasavvuf (so'fiylik) vakillari shaxsi bilan bog'liq hisoblanadi. Bunday turdagi ziyoratgohlar, asosan, o'zining kamtarona me'morchilik usullari hamda xalqona qarashlarga uyg'un holdagi yechimlari bilan alohida ajralib turadi. Buning zahirida esa, ta'bir joiz bo'lsa, o'zining sa'y-harakatlari bilan xalqqa ibrat namunasi bo'lgan tasavvuf vakillarining hayoti tarzi bilan uzviy bog'liqligini o'z vaqtida mahalliy o'lkashunoslar nazaridan ham chetda qolmagan.² Boshqa tomondan, tabiiy shart-sharoitlardan kelib chiqqan holda, me'morchilik qoidalariga rioya qilingan. Shu boisdan ham ziyoratgohlar va tabarruk qadamjolarni obod etish, rekonstruksiya qilish, ta'mirlash ishlarida yuqoridagi omillarni ham inobatga olish zarurdir. Shu bilan bir qatorda, zamonaviy yechimlar, turistik nuqtai nazardan yodgorlikni baholash tamoiillarini ham unutmaslik davr talabi sanaladi. Binobarn, Farg'ona vodiysi o'zidagi mavjud qadamjolar, ziyoratgohlar, xalq orasida diqqatga sazovor joylar ta'mirlanib, bugungi kunga kelib, ularning deyarli barchasi xalqning ma'naviy-ma'rifiy ehtiyojini qondirish uchun, qo'yilgan talablarga javob bermoqda. Biroq sohada hali amalga oshirilishi kerak bo'lgan bir talay masalalar, jumladan, ziyoratgohlar, turistik yodgorliklarning Respublika, mintaqaviy va xalqaro

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori №120 «Muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar, masjidlar hamda qabristonlarni obodonlashtirish ishlarini samarali tashkil etish to'g'risida» 15.02.2018. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi (WWW.lex.uz) 2018 yil 17- fevral.

² Dadaboyev M. Ho'qandi latif mahallalari va ko'chlarining nomlanish tarixi. Farg'ona.: «Farg'ona» 2007 yil.. 29- bet

miqyosdagi talablarga to'la javob bera oladiga darajadagi infratuzilmasi shakllantirish, sohadagi mavjud moddiy imkoniyatlar hamda manbalarni ishga solish shular sirasiga kiradi.

Ziyoratgohlarni obodonlashtirish ishlarida mahalliy sharoitni yaxshi biladigan o'lkashunos, tarixchi etnologlar xizmatidan, shuningdek ko'pni ko'rgan nuroniy keksalar, ziyolilar maslahat va tavsiyalarni e'tiborga olish ham foydadan holi bo'lmaydi. Bugungi kunda o'nlab, yuzlab ziyorat maskanlari yanada obodonlashtirilib, o'zgacha bir qiyofa kasb etganligi hech kimga sir emas. Bu haqda Prezident Sh. Mirziyoyev shunday ta'kidlaydi: «Yurtimizning barcha hududlarida tarixiy islom yodgorliklari, muqaddas qadamjolar qayta tiklandi. Ularning aksariyatini, siz aziz mehmonlarimiz, O'zbekistonga tashrifingiz davomida ziyorat qilish imkoniga ega bo'lasiz.

Muqaddas dinimiz bundan buyon ham xalqimizni birlashtirib, millati va tilidan qat'iy nazar, ma'naviy poklanish odamlarni tinchlik, ezgulik, bag'rikenglik, o'zaro hurmat va totuvlikka undaydigan, o'rnini hech narsa bosa olmaydigan vosita bo'lib xizmat qilish shubhasizdir. »¹

Xulosa maznunida aytish joizki, muqaddas qadamjolar va ziyorat maskanlarini obod etish borasida istiqloq yillarida Respublikada, jumladan, Farg'ona vodiysida tegishli normativ-huquqiy asoslar yaratildi. Sohada mavjud yutuqlar bilan bir qatorda kamchiliklar, halolliklar aniqlanib, asosli tuzatishlar kiritildi.

Ko'plab ziyorat ob'ektlari obodonlashtirildi, katta hajmdagi keng ko'lamli qurilish-ta'mirlash ishlari olib borilib, bu sohaga davlat va homiylik mablag'lari yo'naltirildi. Bir so'z bilan aytganda, sobiq mustabid tuzum davridan bizning dorulomon kunlarga yetib kelgan tabarruk maskanlar istiqloq yillarida tom ma'noda, o'z hayotidagi muhim obodonchilik davriga qadam qo'ydi.

¹.Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. Toshkent.: «O'zbekiston» 2017.31-bet

3.2. Ziyorat madaniyatiga doir masalalar

Yurtimiz O'zbekiston hududida joylashgan qadimgi, jahonga mashhur Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent, Qo'qon shaharlari tarixi haqida so'z borganda, avvalo, ulardagi mavjud muqaddas ziyoratgohlarga alohida e'tibor qaratiladi. Buning boisi, bir tomondan o'lka siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy-madaniy hayotida yuz bergan ko'pgina voqealar, jarayonlar silsilasida ziyorat ob'ektlarining o'ziga xos o'rin egallaganligi bo'lsa, ikkinchidan, mahalliy aholining kundalik va ijtimoiy-madaniy hayotida ziyorat udumining muhim ahamiyatiga molik voqea hisoblanish sababdir.

Farg'ona vodiysi hududida istiqomat qiladigan mahalliy aholi tilida muqaddas qadamjo hamda ziyoratgohlarni «Mozor buva», «Mozor ota» nomi bilan aytilishi va bu jumalarning keng qo'llanilishi ushbu joyga ulug' bir shaxs ya'ni avliyo dafn etilganligi yoki u bilan bog'liqligini bildiruvchi o'ziga xos iboraga aylangan. Darhaqiqat, garchand asrlar, yillar mobaynida muqaddas ziyoratgohlarni ziyorat qilish orqali kishilar turfa hil urf-odatlar va an'ana, marosimlarni bajarib kelgan bo'lsa-da, ammo bu jarayon olimlar tomonidan sof ilmiy, ob'ektiv tomondan mustaqillikka erishguncha qadar yetarli darajada tadqiq qilinmagan, to'g'rirog'i, sobiq sovet mustabid tuzumi bunga imkon bermagan.

Juda ko'p xalq ziyoratgohlari eskilik sarqiti, diniy marosimlari ado etish vositasi deya, buzib yuborilgan. Umuman olganda, ziyorat qilish man etilgan holatlarda ham guvoh bo'lingan. Milliy o'zlikni idrok etish, tarixiy xotirani tiklashda, yosh avlodda ota-bobolardan davom etib kelayotgan merosga nisbatan muhabbat va e'tiborni ziyoda qilishda, milliy qadriyatlarimizdan sanalmish ko'p asrlik tarixga ega teran an'anaviy marosim hamda urf-odatlarini o'zida mujassam etgan ziyoratgohlarni va ularda mavjud ziyorat udumlarni ilmiy o'rganishni naqadar muhim va zarur ekanligini ko'rsatmoqda.

Kishilar yaxshi ishlar hamda savobli amallar qilib dunyodan o'tgan

xosiyatli kishilardan ayrilish azobiga chiday olmay, ularning qabrlari yoniga kelib, duoi fотиha qilishgan, issiq-sovuq ob-havo, qor, yomg'ir ta'siridan nurab ketgan qabrlar o'rnini qayta ta'mirlab, topishga oson qilib qo'yishgan. Bir insonning o'ziga yaqin marhum qabrini ziyorat qilib ketishi, boshqalarga ham ibrat bo'lgan va bu holat bora-bora odatga aylanib brogan. Natijada ziyorat qilish mavsumiy yoki doimiy urf-odatga aylangan.

Vatanimiz tarixiga oid bo'lgan ko'plab nodir qo'lyozma manbalarni tahlil etilgan paytda, albatta, aziz-avliyolar va ular nomi bilan bog'liq ziyoratgohlar to'grisidagi ma'lumotlarga duch kelinadi. Zotan, har bir muarrix, tarixnavis mamlakatda sodir bo'lgan voqealar tafsiloti va shaharlar tarixini bayon etar ekan, shak-shubhasiz diqqat-etiborini aziz-avliyolar va ularning nomi bilan bo'g'liq muqaddas mozorlarga ham qaratadi. Chunki, hukmron sulolalar va ular qo'l ostida bo'lgan xalqlar hayotida ziyoratning muhim ahamiyati kasb etganligi sir emas.¹ Misol sifatida Qo'qon xonligi hukmdorlarining ziyoratlari to'grisidagi ma'lumotlarni keltirish mumkin. Unga ko'ra 1867 yili Qo'qonga tashrif buyurgan rus zobiti A. T. Xoroshxinning tasvirlashicha, Xudoyorxon Mo'yi Muborakni ziyorat qilish uchun dabdaba bilan ko'p sonli lashkar qurshovida borgan. Avvalo. zambaraklar, so'ngra otliq, o'qchilar, undan so'ng otga xos va uning ortidan mingboshi yuzboshi va boshqa davlat xizmatchilari jami 500 kishi ziyoratga borganlar. Ular barchasi hashamatli, egnida qimmatbaho liboslar,shoyi va baxmal to'nlar bilan a'lo zotli arg'umoqlar mingan hollarda payg'ambarning muqaddas to'yini ziyorat qilib qaytganlar.

Albatta, xonlarning bu tarzda ziyoratga borishlarida bir necha maqsadlar, muddaolar mavjud bo'lgan. Bularidan biri ziyorat bo'lsa, ikkinchisi yo'l davomida xalqqa hokimiyat qudratini namoyish etish ko'zda tutilgan ko'rinadi. Ayni paytda xonlarning taxtga chiqishida yoki ular taxtdan mahrum bo'lgan hollarda ham muqaddas joylar ularning yagona tayanch maskaniga aylangan.

¹.Abdulhatov N., Abrorov S., Toshqulov A. Sarmozor ziyoratgohi. Toshkent.: «Bayoz» 2014. 178-180- betlar.

Bunga misol sifatida Sheralixon xonlik taxtiga o'tirish arafasida Safed Bulonda oq tuya va oq otni qurbonlikka keltirgan, so'ngra uni oq kiygizga o'tqazib xon etib ko'tarilganligi bo'lsa, tarixnovis Mirzoolim Mushrif o'zining «Ansob us-salotin va tavorix ul-havoqin» («Sultonlar nasablari va hoqonlar tarixlari») nomli asarida Qo'qon xoni Xudoyorxonning taxtdan mahrum bo'lgan paytdagi ahvolini psixologik jihatdan batafsil yoritib, ¹ Xonning Mo'yi muborak tomon yuzlanganligini qayd etadi:

«Vaqtiki Boybo'taning ko'prugig'a borg'onda, bir necha ponsadboshilar yigitlari birla ondin yuz o'gurib, maskuz ko'prukdin utub qaytib kettilar. Xon bechora ma'yus bo'lub, Mo'yi muborak yo'li birla Govxonag'a tushub bir soat turdilar».²

Tabiiyki, shaxs psixologik jihatlari bilan bog'liq holatlar ziyorat qilish vaqtida, albatta, o'zini namoyon etgan shu o'rinda alohida takidlash o'rinliki, Markaziy Osiyo mintaqasidagi mahalliy aholining diniy amaliyotlarida ziyorat marosimlari sarmoqli o'rinni egallagan. Shu boisdan diniy amaliyotlarning tarkibiy qismi hisoblangan ziyorat tadbirlari, ziyorat ob'ekti, ziyoratchilar huquq va burchlari mexanizmini ishlab chiqish, ziyoratni amalga oshirish qulay, oqilona usul hamda vositalarni yaratish, shuning barobarida maskur qayd qilingan jarayonlarni o'z ichiga olgan keng qamrovli dastur va qo'llanmalarni yaratish va yozma ishlariga alohida e'tibor qaratilgan. Albatta bu borada, avvalo, birinchi navbatda, asosiy talablar Qur'oni Karim va hadislar asosida ko'rib chiqilib so'ngra keyingi o'rinlarda ma'lum bir hukmlar chiqarishda mahalliy urf-odatlarini ham hisobga olish tavsiya etilgan.³ Ziyorat marosimlari qanday bajarish kerakligi to'g'risidagi masalalar doimo ilm ahli va ulamolar diqqat markazida turgan.

¹. Abdulahatov N., G'oziyev T. Shohimardon. Toshkent.: «Yangi asr avlodi» 2010. 294-295- betlar.

². Mirzoolim Mushrif ansob us-salotin va tavorih ul-havoqin. (Qo'qon xonligi tarixi) Toshkent.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashryoti. 1995. 88- bet

³. Abdurahmonov M., Abrorov S., Toshqulov A. Sarmozor ziyoratgohi. Toshkent.: « Bayoz» 2014. 167- bet

Ziyoratning shari dalillari hadisi sharifda ham keltirilgan. Jumladan, Hazrati Burayda Roziyallohu anhu rivoyat qilgan hadisi sharifda janob payg'ambarimiz Sallallohu alayhi vassalom aytdilar:

«Men sizlarni qabrlar ziyoratidan qaytargan edi. Endi ijozat berdim: Ziyorat qilaveringizlar» (Imom Muslim, Imom Termiziy, Abu Dovud, Nasaiy rivoyatlari) boshqa bir rivoyatda Rasuli Akram Sallallohu alayhi vassalom janobimiz aytadilar: «Qabrlarni ziyorat qilishni istagan kishi ziyorat qilsin. Chunki qabr ziyorati bizga oxiratni eslatadi» (Imom Termiziy, Imom Abu Dovud rivoyatlari).

Izoh: Islomiyatning ilk yillarida Hazrati Payg'ambarimiz qabrlar ziyoratini ta'qiqlagan edilar. Chunki unda ba'zi johiliya davri odatlari saqlanib turgan bo'lib ayrim qabrlar maqtanish va g'ururlanish uchun o'liklarining qahramonliklarini sanab, baqir – chaqir qilar, oshkora yig'i- sig'iga zo'r berar edilar. Islom odobi va axloqi, tavhid g'oyasi insonlar qalbiga o'rnashgach, qabrlar ziyoratiga ijozat berildi.¹ keltirilgan ma'lumotlardan anglash mumkinki, ziyorat marosimlarning mohiyatini to'g'ri tasavvur qilishda o'z o'rnida hadisi sharifdan xabardorlik muhim hisoblanadi. Ziyorat marosimlarini bajarish qonun-qoidalarini yuzasidan maxsus bag'ishlangan asarlar ham bitilgan. Bunday asarlar sirasiga «Kitobi Mullazoda» (Mullazoda kitobi)-asarini misol sifatida keltirish mumkin. «Kitobi Mullazoda» Ahmad ibn Mahmud qalamiga mansub bo'lib, qabristonlarni erkak va ayollar ziyorat qilsalar bo'ladi va bu ziyoratni qanday ado etish haqidagi ikki maxsus bob va ikki qismdan iborat asardir.² Albatta, qator «Ziyoratnoma» janrida bitilgan asarlarni tilga olish mumkin. Ularda ziyoratning aslida sunnatga muvofiq ekanligi, uning qoidalarini, jumladan, ta'qiqlangan bid'atlar ham ta'riflangan. Turonzaminda yozilgan ana shunday kitoblardan eng mashhurlari bu Mu'in al-fuqaroning «Kitob-i Mullazoda» hamda Nosiriddin Hanafining «Tuxfat uz-zoyirin » singari asarlari hisoblanadi.

¹. Mirzo Ahmad Xushnazar. Qabriston ziyorati odobi. Toshkent.: «Sharq» 20188. 6- bet.

² Madraimov A.,FuzailovaG. Manbashunoslik. Toshkent.: «Fan» 2007. 206-bet.

Mazkur asarlar o'ziga xos ziyoratchilar uchun yo'lko'rsatgich hamda qo'llanma vazifasini bajarganligini inobatga olsak, ularda ilgari surilgan fikrlardan voqif bo'lishlik o'z navbatida asrlar davomida shakllanib, sayqal topib ketgan ziyorat marosimlari elementlarini batafsil izohlashga imkon beradi. Jumladan, diniy amaliyotning tarkibidagi savobli amallardan sanalgan ziyorat etmoqlikning darajasi hamda fazilatlarini xususida shunday ma'lumotlar beriladi:

«Bilginki, yer yuzidagi ulamo din va shayxlarning, ularning barchasiga Alloh rahmati bo'lsin, pok ruhlari va muqaddas mashhadlari (mazorlari)ga yaqinlashish shak-shubhasiz barakotini ziyoda qilishga sabab bo'ladi hamda din va dunyo saodatiga yetgazuvchi vosita hisoblanadi. Va bu mohiyat muvaffaqiyati murod-maqсадlariga erishish va darajotga yetishining alomatidir... »

Ayni paytda ziyorat vaqtida ziyoratchi o'zini psixologik-emotsional jihatidan qanday tutishi kerakligi to'g'risida asarda alohida qaydlar bayon qilinadi:

«Az-Zohidiyning «Sharh al-quḍuriy» sida yozilganki, u qabrini biror (alomat bilan) belgilaydi, (payg'ambar) alayhissalotu vasallam, uning o'g'lining qabriga va nabiylar qabriga, sahobalariga, Alloh ulardan rozi bo'lsin, o'xshab tekis va to'rtburchak qilinmaydi. Lekin sallallohu alayhu vasallom deganki, qabrlar belgilangan, yerdan ko'tarilgan va ustiga ganch bilan yopilgan bo'lsin. Qabr ustiga va unga qarab namoz o'qish ma'n etiladi.

Abu Hurayra, Alloh undan rozi bo'lsin, rivoyat qiladiki, «kimdakim sizlar oralaringdan yonayotgan ko'mir ustiga o'tirsa va uning libosi quyib olov tanasigacha yetsa, bu uning qabr ustiga o'tirishidan afzalroqdir»

Islom shariati va sunnatidan qabristonlarni ziyorat etish uchun avval tahorat olinib, ikki rakaat namoz o'qiladi. Namozda «al-fotiha» va «oyat al-Kursiy» suralarini bir martadan, «al-Ixlos» surasini uch martaba o'qib, savobi o'tganlarga baxshida etiladi. Keyin ziyoratchi qabr tomon yurib, ro'parasida turib, daydi: «va alaykum as-salomu ahli-d-diyor min al-muslimiyn va -l-

mu'miniyna, rahimmallahu al-mutaqaddimiyn minkumva –l-mutaaxiriyn munno antum, lano salafun va nahnu lakum xalfun va taba'a va inno inshoallohu bikum lahiquna» (Assalomu alaykum muslim va mo'minalardan bo'lgan ahli diyor! Sizlardan oldin va keyin kelganlarni Xudo rahmati qilsin. Sizlar salaflarimiz, biz esa sizlarning orqadoshlaringizimiz, inshoalloh, sizlarga qo'shilamiz) So'ng qabr oldida o'tirib, «Yosin» surasini yoki Qur'ondan oyatlar o'qiladi. Keyin tasbih aytib, o'lganlarga duolar qiladi. «Yosin» surasini qabristonda o'qish tahsinga sazovordir, bu hadis va sunnatlarda ta'kidlanadi».

Ziyoratgohlarni qachon va qanday tartibda ziyorat etish kerakligi to'g'risidagi ko'rsatmalar ham asarlarda o'z ifodasini topgan:

«Din ulamolari va ahli yaqin ulug'lari, Alloh taolo ularning barchasining ruhlarini muqaddas qilsin, qabrlarini ziyorat sunnatdir, deb aytganlar. Juma' kunining oxirida, shanba, dushanba, payshanba kunlari quyosh chiqmasdan oldin ziyoratga borilsa, shuningdek, Ashuro kuni, Arafa kuni va boshqa shu singari muborak vaqtlarda borilsa mustahab bo'ladi. Hadislarda kimdakim o'tgan-ketganlarni, farishtalarni ziyorat qilsa, vafotidan keyin ham uni ziyorat qilishlari haqida so'z boradi.

Shu bilan bir qatorda Rasululloh Sallallohu alayhu vasallam, buyuradi: «O'tganlarni ziyorat qilinglar, chunki ular ziyoratchilarni do'st tutadilar». Bir odam Rasululloh sallallohu alayhi vasallamga qabri qattiqligini shikoyat qildi. Rasululloh sallallohu alayhi vasallam buyurdiki, uch amal bilan yurakni yumshatish mumkin: Birinchisi yetimlar boshini silash, ikkinchisi xasta va bemorlarni borib ko'rish, uchinchisi o'tganlar qabrlarini ziyorat qilish.

Hadisda keltirilganki, kimki ota-onasi (mozorini) har hafta ziyorat qilsa va boshqa rivoyatga ko'ra, gohida ziyorat qilib tursa, gunohlari avf etiladi va haj savobini topadi, vafotidan keyin esa(uning qabrini) farishtalar ziyorat qiladi.

Shayx Abu-l-Hasan Rastag'foniyan, Alloh uni rahmat qilsin, so'rabdilar. O'tganlarni ziyorat qilganda nima niyat bilan boorish lozim? Buyurdi: To'rt niyat bilan. Birinchisi: ta'zim bajo keltirish niyati bilan. Ikkinchisi: U, agar

o'lsa, boshqa odam ham uni ziyorat qilish niyati bilan. Uchinchisi: Ibrat olish niyati bilan, toki toat-ibodatga yuz qaratib, nomashru' (gunoh) ishlardan voz kechsin. To'rtinchisi: Xudoi taolo rizq-ro'zimni keng etsin, o'zgalarga muhtoj etmasin, xalq bilan murosayu madora etishga madad bersin, degan niyat bilan. Ziyorat payshanba yoki odina (Jum'a) kuni qilinsa, avlodur. Xabarda yozilishicha, o'tib ketganlar uchun shu ikki kunda sadaqa berilsa va ular uchun duo o'qilsa, tezroq mustajob bo'lar ekan va odob ziyoratiga binoan, go'ristonda payg'ambar turbat mavjud bo'lsa, ziyoratni o'sha yerdan boshlash lozim. Agar payg'ambar Sallallohu alayhu vasallamning muborak sochlari joylashgan bo'lsa, aynan o'shandan boshlash shart ... Bilib, qo'y: Alloh senga rushd (taraqqiy, yuksalish) va najot yo'lida baxshida etdi, hayot-u mamotingni taqvoyu zuhd libosi bilan kiyintirdi, ya'ni ma'lum bo'lsinkim, xalqning mashhadlari va kuzatuvchilari bo'lgan ulamoi kirom va mashoyihi islom va avliyo izzatlarning martaba darajasi va kuch-qudratlarini ularning hayot bo'lganlarida bilmoq, qiyin va mushkuldir. Faror olamidan qaror olamiga ruhlat qilganlaridan so'ng, ularni qanday bilish mumkin, xususan Hazrati Izzat va Jalla (Alloh taolo) xos valiylik darajasiga musharraf qilgan kishilarni, ularni botiniy va zohiriylikda Alloh Azza va Jalla o'zining zoti va sifatlariga oro berish uchun (maxsus) tanlab, ularni izzat qabolari va hayrat hijoblari (pardalari) ostida o'zgalar nazaridan yashiradi. Muqaddas hadis: «mening taxtim gumbazi ostidagi valiylarimni mendan boshqa hech kim bilmaydi» ularning hollari vasfida aytilgan. Shu bois ba'zilarning ahvol va maqomlari ularning tirikligida, va vafotlaridan so'ng ma'lum bo'ladi. Ba'zilarning Xudovand Azza va Jalla o'zining yuksak hurmati va cheksiz fazlu rahmati bilan xalq orasida ularni namoyon qildikim, toki ularning zohir va boshinlaridan xaloyiq bahramand bo'lsin. Bu toifadagilar shundayki, tirikliklarida xalqqa qanday hidoyat qilgan bo'lsalar, qiyomat kuni ham ular zohir bo'lib, hidoyat qiladilar. Vafot etganlaridan keyin ham ularning muqaddas ruhlariga yaqin bo'lish ko'p foydalar ziyoda qiladi... »

Bundan tashqari «Kitobi Mullazoda» asarida biror ziyoratgoh o'zi

bevosita avliyo nomi bilan bog'liq deb mahalliy aholi tomonidan e'tirof etilsayu, lekin aslida bu ziyoratgohda ushbu zotning bu yerga kelishi yoki dafn etilishi tarixiy voqelik hamda tarixiy haqiqatga to'g'ri kelmasligiga diniy nuqtai nazardan o'ziga xos yechim ham berib ketiladi:

«Kashf va ayon ahlidan bo'lgan ba'zi kishilar aytishicha, agar kishilar biror bir aziz yoki turbatiga yetishsa va o'sha buzrug shu joyda dafn etilgan deb ishonch hosil qilsa va u haqiqatda bunday bo'lmasa-da, o'sha buzurgning fayzi va madadi uning kamol tariqiga nuqsonsiz yetkazadi, chunki ruhlar olamida yaqinlik va uzoq bo'lish tushunchasi yo'qdir».

Ijtimoiy kundalik hayotda «azizlar», «avliyolar», «buzurglar», «valiylar» singari jumhalarni ko'p bora tinglasakda, ba'zi holatlarda bu jumhalarni mazmun-mohiyatiga e'tibor qaratmaymiz. Biroq, qadimdan mahalliy omma orasida bunday so'zlar hurmat ehtirom bilan tilga olinganligini qayd etish lozim. Birgina misol tarzida «avliyo» so'zi izohiga e'tibor berish joiz. «Avliyo» -arab tilidan olingan bo'lib, valiy, so'zining ko'pligi, xudoga yaqin odam, tasavvufdagi Allohning zoti va sifatlarini yaxshi bilgan, uning buyurganlarini bajarib, gunoh ishlardan o'zini saqlovchi, dunyo lazzati va shahvoniy ishlardan yuz o'giruvchi kishi. Islom an'anasida bunday kishilar qandaydir yaxshi ishi, xizmati yoki xislati sababli Allohga yaqin bo'lib qolgan, duolari ijobat bo'luvhi, solih, kamtar shaxslardir. Avliyolar darajasiga ko'ra payg'ambarlardan keyin turadi.

Xalqimizda muqaddas mozor bo'lgan joylarda ularni buzib, o'rniga boshqa binolar qurgan shaxslarga ziyon-zaxmat yetishi mumkin deya qaralgan. Shu sababdan bunday joylar o'rnida o'zga maqsadlarda bino qurish, aziz avliyolarga nisbatan hurmatsizlik sifatida qabul qilingan.

Kishilarning mental tafakkuri, xulq-atvori, ma'daniyatining yuksak o'rinda bo'lishida ziyoratgohlar hamda muqaddas qadamjolarini ziyorat qilish tartibi, ya'ni axloq-odob me'yorlarini dasturamal bo'lib xizmat qilgan. Mozorlarni ziyorat qilish paytida undan orqasini o'girib chiqmaslik, mozor ichiga kirayotganda o'ng oyoq bilan salom bergan holda tashrif buyurish.

III bob bo'yicha xulosa

O'zbek xalqi azaldan ota-bobolar xoki yotgan tuproqni saqlash, uni obodonlashtirish ishini xayrli bir ish sifatida jamiyat ijtimoiy hayotining muhim bir tarkibiy qismi tarzida bajarishga odatlangan. Aytish joizki, garchi xalq o'zi ixtiyoriy tarzda ziyoratgohlarni obodonlashtirish, yo'llarni sozlash, ta'mirlashga hech qanday tashqi ta'sirlarsiz, ongli hamda qalban vijdon amri bilan intilsa-da harakatni qo'llab-quvvatlash, yo'l ochish o'rniga uni hatto to'xtatish va ta'qiqlashga qaratilgan siyosatlar yurgizilgani achchiq bo'lsa-da, ayni haqiqatdir. Bunga yaqqol misol sobiq Sovet davri hisoblanadi. Biroq xalq hech qachon o'z qahramonlari, olimlari, ko'ngli to'rida asragan insonlar, bir so'z bilan aytganda, ajdodlar xotirasini unutmaydi. Istiqlof tufayli xalqimizning asriy orzu-intilishlari o'zini namoyon qilgan holda, azaliy qadriyatlari unga qaytarildi.

Ziyoratgohlar, muqaddas qadamjolar obod etilib, atrofi tartibga solindi. Buzib yuborilgan ko'plab maqbaralar o'zining yangi yorqin hayotini boshladi. Ko'plab me'yoriy –huquqiy hujjatlar vositasida mavjud munosabatlar yangicha zamonaviy ruhda tartibga solindi.

Bugungi kunda ham bu kabi xayrli ishlar joylarda davom ettirilmoqda. Ma'lumki, xalqaro miqyosda kechayotgan integratsion va o'zaro ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga tortilishdan hech bir soha, shu jumladan, ziyorat maskanlari ham chetda qolayotgani yo'q. Mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanish, salohiyatni to'g'ri baholash, ziyorat ob'ekti resurslarini va uning infratuzilmasini yaxshilash ziyorat turizmining asosiy talablaridan sanaladi.

Bu borada Respublika hukumati tomonidan olib borilayotgan chora-tadbirlar o'z samarasini bermoqda. Sohadagi muammo va kamchiliklar o'z vaqtida aniqlanib, bartaraf etilmoqda. Hududlar kesimida ziyoratgohlarga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Albatta, amalga oshirilayotgan ishlar shakli va mazmun-mohiyatiga ko'ra, hududlarni obodonlashtirish, shaharu qishloqlarning chiroyiga ko'rk qo'shishga, eng muhimi joylarda xizmat ko'rsatish asnosida ish bilan band

bo'lmagan aholini qamrab olishga xizmat qilish shubhasiz. Lekin bu o'rinda yana bir muhim masalani esdan chiqarmaslik zarur. Qonun qabul qilinishining ham, uni amalga tatbiq etishning ham bevosita ishtirokchisi inson omili hisoblanadi. Shunday ekan, davlatimiz tomonidan ko'rilayotgan dasturlar ijrosi vazifasidan kelib chiqadigan masalalar ahamiyatini chuqur his qilgan holda, jarayonga ma'suliyat bilan yondashish har bir fuqaroning burchi hisoblanadi. Ayniqsa, bu o'rinda so'z ziyorat madaniyatiga taalluqli bo'lgan muammolar haqida boradi. Ziyoratgohlarga tegishli bo'lgan me'moriy inshootlarni asrab-avaylash, ozodalik va ijtimoiy tartibni saqlash, agar imkoni bo'lsa unga o'z hissasini qo'shish, ziyorat maskanida o'rnatilgan qat'iy amaldagi talablarga og'ishmay rioya qilish har bir insonning insoniy burchiga aylanmog'i lozim. Buning uchun esa o'z navbatida o'sib kelayotgan yosh avlodni qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash yuzasidan avvalo, oila, mahalla-ko'y, ta'lim muassasalarida o'z hamkorlik asosida muntazam ta'limiy-tarbiyaviy ishlarning olib borilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Xulosa

Farg'ona vodiysi ziyoratgohlari tarixi, yuzaga kelishi omillari, aholining ijtimoiy hayotida tutgan o'rni yuzasidan ayrim kichik ilmiy va tor doiradagi tadqiqotlarni hisobga olmaganda, deyarli kam o'rganilgan mavzulardan biridir. Ziyoratgohlarni o'rganilishi o'z navbatida, siyosiy- ijtimoiy , iqtisodiy –madaniy jarayonlarning qanday tarzda kechganligi, taraqqiyotning mantig'ini izohlash bilan bir qatorda, xalqning ma'lum bir davridagi tajribasi, dunyoqarashi, asosiy ustuvor qarashlarni yoritishga ham xizmat qiladi. Farg'ona vodiysi ziyoratgohlari yo'q joyda, o'z-o'zidan paydo bo'lib qolmagan, albatta, ziyoratgohlarning vujudga kelishi uchun madaniy zamin, ilgarilanma harakatda erishilgan ma'lum bir nisbatdagi ma'rifiy daraja, bir so'z bilan aytganda yuz bergan, ijtimoiy faoliyat natijasida kelib chiqqan madaniy muhim rol o'ynaganligi o'z-o'zidan ayondir. Buni ziyoratgohlarning mahalliy aholi orasida turli nomlar bilan yuritilishi, ziyorat maskanlari nomlanishidagi o'ziga xoslik ham isbotlaydi.

Ziyoratgohlar shakllanishi uzoq tarixiy bosqichlarni qamrab olgan. Har bir tarixiy davrlarda voqeliklar barcha sohalar qatori ziyorat maskanlariga o'z ta'sirini o'tkazgan. Aynan bir xil nomlanishdagi ziyoratgohlarning Farg'ona vodiysidan boshqa o'lkalarda ham mavjudligi vodiylar xalqlarining keng mintaqalar bilan madaniy aloqada bo'lganligini yana bir dalildir.

Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlarida joylashgan ziyoratgohlarning ilmiy tadqiq etishda tasniflash muhim ahamiyat kasb etadi. Ayni paytda buning uchun tarixiy-madaniy jarayonlarning mohiyatini bilish kasb etadi. Ziyoratgohlarni tasniflashda ularni ichki xususiyatlari, belgilari yig'indisiga qarab tarixiy, geografik, etnografik, turistik va boshqa jihatlaridan tasniflash mumkin. Bu tasniflash ularning ko'magida ma'lum bir bog'liqliklardagi ziyoratgohlarning umumiy manzarasi, ularga xos xarakterini izohlash imkoniyati paydo bo'ladi.

Genealogik tasniflashlardan olingan natijalardan biri sifatida vodiya

aholi orasida yuqori mavqega ega ziyoratgohlar qatorida tilga olingan Hazrat Ali va uning avlodlari bilan bog'liq hisoblaniladigan ziyorat maskanlarini misol qilib keltirish mumkin. Mazkur ziyoratgohlarning shakllanishida bevosita sayyidlar va xojalar xonadonlarning o'rni katta bo'lganligi ehtimolda holi emas. Zero, diniy ulamolar hamda tasavvuf namoyondalari orasida ham ular yuksak mavqega erishganlar. Mustaqillik tufayli ziyoratgohlarni to'laqonli, atroflicha o'rganishga keng sharoitlar yaratilib, ziyoratgohlarga xalqimizning dunyo qarshiga muhim ta'sir etgan omillardan biri sifatida baho berildi. Ko'pgina ziyoratgohlar, muqaddas qadamjolar, masjidlar obodonlashtirilib, xalqimizga qaytarildi. Ziyoratgohlarni obodonlashtirish ishlarini samarali tashkil etishda zarur bo'lgan barcha vositalarga, xalqning azaliy urf-odatlarini, mentalitetini, diniy qarashlarga asoslanib, zamon talabidan kelib chiqqan holda, bunyodkorlik ishlarini olib borishda turistik salohiyat nuqtai nazaridan ichki turizmni rivojlantirish omillarini nazarda tutib yondashiladi. Aytish joizki, ziyorat turizmini taraqqiy ettirish vodik miqyosida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ko'pgina ish o'rinlari yaratish, aholi bandligini ta'minlash, eng muhimi hududlar infratuzilmasini yaratish, obodonchilik ishlariga hissa qo'shish, iqtisodiyotni yangi imkoniyatlar hisobiga rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ziyoratgohlarda obodonchilik ishlarini davom ettirish, ularni asrab-avaylashda ayniqsa, ziyorat odob-axloqi, tom ma'noda ziyorat ma'daniyatining o'ziga xos o'rni mavjud. Ziyorat madaniyatiga doir asosiy tushunchalarni aholi ongida qaror toptirish, ular, ayniqsa, yosh avlodda ziyoratgohlarni asrab-avaylashga doir bilim, ko'nikmalarni shakllantirish davr taqozosidir. Buning uchun esa mahalla, oila, maktab, ta'lim tizimi o'zaro hamkorligini yo'lga qo'yish, doimiy tarbiya ishlarini yo'lga qo'yish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ziyoratgohlarni ilmiy jihatdan o'rganish asnosida bir qancha yangi, o'rganilishi zarur va ahamiyatli bo'lgan takliflarni ilgari surish mumkin. Avvalo, ziyorat turizmidan chet el tajribasini o'rganish, shuningdek, Farg'ona vodiysida bevosita qo'shni mintaqalardagi ziyoratgohlar bilan bog'liqlik jihatlarini o'rganish, ayrim

ziyoratgohlarda mavjud shifobaxsh suv manbalarini (masalan, buloq, chashma, quduq) ilmiy-biologik fanlararo yondashuv asosida o'rganib chiqqan holda tavsif berish, har bir ziyoratgohning aniq, asoslanilgan tarixini yaratish kabi vazifalar ilmiy tadqiqotdan kelib chiqadigan takliflar hamda tavsiyalar sifatida ilgari surilgan. Bu tavsiyalar o'z navbatida, yangi yo'nalishlarni belgilash hamda masalalarning yechim topishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.

I. Me'yoriy-huquqiy hujjatlar.

1.1. «2017-2021 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida» gi PF-4947-sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni // «Xalq so'zi» 2017- yil. 8-fevral.

1.2. « O'zbekiston Respublikasi turizmi jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» gi PF -5611- sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 1-2 (865-866)-son 2019 yil 14- yanvar.

1.3. «Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlar to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni // WWW.lex.uz.2018.

1.4. «Muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar, masjidlar va qabristonlarni obodonlashtirish ishlarini samarali tashkil etish to'g'risida» gi 120-son O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori.15.02.2018// Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi (www.lex.uz)2018- yil 17- fevral.

II. Rahbariy adabiyotlar.

- 2.1 Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. Toshkent.: «O'zbekiston» 2017. 592-bet
- 2.2 Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent.: «O'zbekiston» 2017
- 2.3 Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent.: «O'zbekiston» 2016. 56- bet.
- 2.4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojatnomasi. 2017-yil 22- dekabr Toshkent.: «O'zbekiston» 2018.80- bet
- 2.5 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojatnomasini o'rganish va keng jamoatchilik o'rtasida targ'ib etishga bag'ishlangan ilmiy-ommabop qo'llanma. Toshkent.: «Ma'naviyat» 2019. 312- bet
- 2.6. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning asarlari va ma'ruzalaridan olingan fikrlar. Toshkent.: «Yoshlar nashriyoti uyi» 2019. 160- bet

III. Asosiy adabiyotlar.

- 3.1 Abdunabiyev A. Tarix- munavvar ko'zgu. Toshkent.:«O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti» 2007. 80-bet.
- 3.2 Abdulahatov N., Eshonboyev O'. Ko'hna Marg'ilon ziyoratgohlari. Fargona.: «Farg'ona» 2007. 304-bet.
- 3.3 Abdulahatov N., Abrorov S., Toshqulov A. Sarmozor ziyoratgohi. Toshkent.: «Bayoz» 2014. 192-bet.
- 3.4 Abdulahatov N., Rahmonov A., Ahmedov M. Buvayda ziyoratgohlari. Toshkent.: «Yangi asr avlodi» 2013-yil.
- 3.5 Abdulahatov N., Haydarova Z., Azimov O. Bibi Ubayda ziyoratgohi. Faeg'ona.: «Farg'ona» 2009. 112-bet.
- 3.6 Abdulahatov N., G'oziyev T. Shohimardon. Toshkent.: «Yangi asr avlodi» 2010. 568-bet.
- 3.7 Abdulahatov N., G'oziyev T, Burhoniddin Marg'inoniy: Tarixiy haqiqat va asotirlar. Toshkent.: «Yangi asr avlodi» 2010. 488-bet.
- 3.8 Abdulahatov N., To'xtaboyev I. Toshloq tarixidan lavhalar. Toshkent.: «Yangi asr avlodi» 2011. 332- bet
- 3.9 Abu Tohirxo'ja Samarqandiy. Samariya // Meros. Toshkent.: «Kamalak» 1991. 336- bet
- 3.10 Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent.: «O'qituvchi» 1994. 432- bet
- 3.11 Алексеев В.П. Становление человечества. М, 1984.с. 462.
- 3.12 Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 17- tom. Nasoyim ul-muhabbat. Toshkent.: «Fan» 2001. 518- bet
- 3.13 Amir Temur ajdodlari. Toshkent.: «Qomuslar bosh tahririyati» 1992. 32- bet.
- 3.14 Bobobekov H. Qo'qon tarixi. Toshkent.: «Fan» 1996. 240- bet.
- 3.15 Bobobekov H. Boboyev H, Quranbekov A. Amir Temur ko'ragon zafarnoma. Toshkent.: Turon Fanlar akademiyasi Maxpirat nomidagi O'rta Osiyo xalqlari tarixi instituti. 2012. 134- bet

- 3.16 Buyuk ajdodlarimiz. Toshkent.: « O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» davlat ilmiy nashriyoti. 2011. 208- bet.
- 3.17 Davidson G, Gienapp W, hayrman Ch, Lytle M, Stoff M, Nation of nations. A narrative history of the american republic Mc Graw-Hill Inc, 1990.
- 3.18 Drachuk V. Yozuvlar-o'tmish sirlari shohidi. Toshkent.: « O'zbekiston». 1980.268- bet
- 3.19 Ergashev Sh. Qadimgi Sivilizatsiyalar. Toshkent.: « O'zbekiston». 2016.360- bet.
- 3.20 Dadaboyev M. Huqandi latif mahallalari va ko'chalarining nomlanishi tarixi. Farg'ona.: « Farg'ona » 2007. 192- bet.
- 3.21 Bozorov O, Mirzahamdamova D, Imomnazarova Yu. Tarixshunoslik. Toshkent.: « Adabiyot uchqunlari». 2016. 160-bet.
- 3.22 Ibrat. Farg'ona tarixi. // Meros turkumidan. Toshkent.: « Kamalak». 1991. 336- bet.
- 3.23 Ilhomov Z. Tarix fani metodologiyasi. Toshkent.: Nizomiy nomidagi TDPU. 2012. 210- bet.
- 3.24 Jo'rayev N., Azizov Sh. Ijtimoiyot asoslari. Toshkent.: «Ma'rifat-madadkor ». nashriyoti. 2003. 384- bet.
- 3.25 Ismoilov M., Abdusalomov A. Toshqo'rg'on va Mashhad qishloqlari tarixidan lavhalar. Namangan.: « Namangan » 2006.
- 3.26 Jo'rayev N., Karimov Sh. O'zbekiston tarixi. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. Ikkinchi kitob. Toshkent.: «Sharq» 2011.72-bet.
- 3.27 Jo'rayev N. O'zbekiston tarixi. Milliy istiqlol davri. Uchinchi kitob. Toshkent.: «Sharq» 2011. 736- bet.
- 3.28 Madraimov A., Fuzailova G. Manbashunoslik. Toshkent.: «Fan» 2007. 294- bet.
- 3.29 Mamatqulov M. Tabiat mo'jizalari. Toshkent.: «O'zbekiston milliy

ensiklopediyasi». Davlat ilmiy nashriyoti. 2009

- 3.30 Ma'naviyat yulduzlari. Toshkent.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq nashriyoti. 2001.
- 3.31 Mahmud Sattor. O'zbek udumlari. Toshkent.: «Fan» 1993. 224-bet.
- 3.32 Mirzayev M., Alieva M. Turizm asoslari. Toshkent.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti. 2011. 288- bet.
- 3.33 Mirzo Ahmad Xushnazar. Qabrston ziyorati odobi. Toshkent.: «Sharq» 2018. 80- bet.
- 3.34 Mirzoolim Mushrif. Ansob us-salotin va tavorix ul- havoqin (Qo'qon xonligi tarixi) Toshkent.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1995. 128- bet.
- 3.35 Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiy. Zubdatu-t- tavorix. Toshkent.: «O'zbekiston» 2009. 240- bet.
- 3.36 Haliqov L. Fors tili. Toshkent.: « O'qituvchi». 1992. 288- bet.
- 3.37 Nabiyeu A. Tarixiy o'lkashunoslik. Toshkent.: « O'qituvchi». 1996. 336- bet.
- 3.38 Narshaxiy. Buxoro tarixi // Meros. Toshkent.: « Kamalak» 1991. 336- bet.
- 3.39 Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Toshkent.: «O'zbekiston» 1996. 528- bet.
- 3.40 Nuriddinov T., G'ulomov S., Ahmedov I. Qo'qon shahri va atrof tumanlarining tarixiy- madaniy yodgorliklari. Toshkent.: «Istiqlol nuri» 2013.
- 3.41 Oqjariy M., Qambarov T. Ko'xna va navqiron Dang'ara. Toshkent.: «Fan va texnologiya» 2010. 44- bet.
- 3.42 Ostonaqulov I., Abdulahatov N., Toshqulov A. Yozyovonlik Suyarxon To'ra. Toshkent.: «Turon zamin ziyo» 2014. 184- bet.
- 3.43 Qosimova R. Turizm va uni o'qitish metodikasi. Toshkent.: «Aloqachi»

2008. 144- bet.

- 3.44 Sodiqov H., Jo'rayev N. O'zbekiston tarixi. Turkiston chorizm mustamlakachiligi davrida. Birinchi kitob. Toshkent.: «Sharq» 2011. 552- bet.
- 3.45 Rajabov Q. Farg'ona vodiysida istiqbolchilik harakati: mohiyati va asosiy rivojlanishi bosqichlari. Toshkent.: « Yangi nashr» 2015. 240- bet.
- 3.46 Rafiqov A., Vahobov H., Qayumov A., Azimov Sh. Amaliy geografiya. Toshkent.: «Sharq» 2008. 160- bet.
- 3.47 Temur tuzuklari. Toshkent.: «O'zbekiston» 2011. 182- bet.
- 3.48 Uvatov U. O'zbekiston – buyuk allomalar yurti. Toshkent.: «Ma'naviyat» 2010. 400- bet.
- 3.49 Vohidov Sh. Qo'qon xonligida tarixnavislik. Toshkent.: «Akademnashr» 2010. 320- bet.
- 3.50 Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent.: «Yulduzcha» 1989. 368- bet.
- 3.51 Abdulahatov N. Farg'ona vodiysi aholisi turmush tarzida ziyoratning o'рни (Farg'ona viloyati ziyoratgohlari materiallari asarida) Tarix fan nomzod diss... Toshkent.: 2008. 190- bet.
- 3.52 Mansurov M. Sh. Farg'ona vodiysida turizmning rivojlanish jarayonlari va holati (1975-2018.y) Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent.: 2019.
- 3.53 O'zbekiston xalqlari tarixi. I jild Toshkent.: «Fan» 1992. 188- bet.
- 3.54 O'zbekiston islom obidalari. Toshkent.: «O'zbekiston» 2002. (fotoalbom).
- 3.55 O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent.:« O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. » 2001. 2- tom.
- 3.56 O'zbek tilining izohli lug'ati. II jild Toshkent.:« O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. » 2006.

IV. Davriy matbuot materiallari.

- 4.1. Rahmonov S., Ibrohimov I. O'zbekiston ziyorat turizmining yangi markaziga aylanmoqda. // « Xalq so'zi »2019 yil 22- fevral № 37(7267).
- 4.2. Rahmonov S., Ibrohimov I. Buxoro Deklaratsiyasi: O'zbekiston ziyorat turizmi markazlaridan biri sifatida e'tirof etildi. // «Xalq so'zi» № 38(7268). 2019 yil 23 fevral
- 4.3. Mirzayev A. Ziyorat turizmi xorijliklarning O'zbekiston haqidagi tasavvurlarini yanada boyitadi // «Xalq so'zi» № 39 (7269). 2019 yil 26 fevral.
- 4.4. Rahmonov S. O'zbekiston musulmon olami qayta kashf qilmoqda. //«Xalq so'zi» № 39 (7269). 2019 yil 26 fevral.
- 4.5. Tojialiyeva M., Dadaxo'jayev S. Dilbar Farg'onaning « Farg'onajon»i // «Farg'ona haqiqati» gazetasi. № 68 (230 36). 2015 yil 26 avgust.
- 4.6. Madaminov M. Farg'ona vodiysida tarixiy obidalar ta'mirlanmoqda // « Savollar olami » gazetasi № 11 (29). 2015 yil no'yabr.
- 4.7. Mo'minov M. Hayajonli uchrashuvlar// «Ma'naviyat» gazetasi № 120 (466). 2017 yil 12 oktabr.
- 4.8. Ahmedov I. Yurtimizning tabiat mo'jizalari // 7X7 gazetasi № 14 (874). 2014 yil
- 4.9. Ahmadaliyeva L. Mavlaviy Namangoniy maqbarasi. // Moziydan sado jurnali. 1(77) 2018.
- 4.10. Defining Americal Experience. «America's Best Idea» at 100 // U.S. Embassy Newsletter Tashkent.: 2017.
- 4.11. One World. Simthsonian Folklife Festival: Exercise in Cultural democracy// U.S. Embassy Newsletter Tashkent.: 2017.

V. Internet materiallari.

5.1. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi (www.lex.uz).

5.2. O'zbekistonda ziyorat turizmi rivojlantiriladi // 2017 yil 17- avgust.
www.gazeta.uz.

Илова

